

خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچ‌بری بناهای سلجوقی

چکیده

در معماری ایرانی، تزیینات همیشه نقش اساسی داشته‌اند. در دوره اسلامی با توجه به منع شرعی صورت‌نگری، هنرمندان مسلمان زیباترین نقوش انتزاعی را جهت تزیین بناهای مذهبی پدید آوردند. از طرفی به دلیل اهمیت پیام الهی قرآن برای مسلمین؛ عنصر خط عربی وارد تمام شئون زندگی مسلمین از جمله تزیینات صنایع و معماری شد.

سده دهم / چهارم کاربرد کتیبه‌های قرآنی در بناهای مذهبی و به خصوص محراب‌ها آغاز شد. در سده یازدهم / پنجم، مقارن با سلطنت خاندان سلجوقی در ایران، نوآوری‌های فراوانی در این زمینه صورت گرفت. طراحان و خوشنویسان ایرانی با تمرین و ممارست، خط عربی را با اصول والای زیباشناسی آمیختند و به آن تعالی بخشیدند، به طوری که ابنیه‌ها و محراب‌های بسیاری با کلام الهی مزین شدند. این تزیینات در آغاز فقط با چیدمان آجرها و با خطوط کوفی بنایی صورت می‌گرفت و بعدها عنصر گچ به دلیل راحتی کار و نتیجه مطلوب‌تر جای آجر را گرفت. با تداول خط کوفی گره‌دار و دیگر خطوط کوفی تزیینی، همچنین خطوط نسخ و ثلث؛ تزیینات بنایی به همراه انواع نقوش اسلیمی و هندسی، زینت بخش محراب مساجد و مقابر شدند.

بنابر بررسی‌های انجام شده، بیشتر این محراب‌ها متعلق به استان اصفهان و کتیبه‌ها نیز غالباً حاوی آن دسته از آیات قرآنی هستند که به اهمیت نماز و ساخت مساجد تاکید دارند.

در این مقاله ضمن بررسی انواع کتیبه‌های موجود در محراب‌های بناهای سلجوقی - سده‌های یازدهم - دوازدهم / پنجم - ششم - سیر تحول خط‌ها در آثار برجسته گچ‌بری این دوره معرفی می‌شود.

□ منصوره صاحبی‌بزاز

□ تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۸/۱۹

□ تاریخ پذیرش مقاله: ۸۹/۱۰/۲۰

□ کارشناس ارشد گرافیک، از دانشگاه آزاد تهران مرکز،
دانشجوی دکتری دانشگاه ملی تاجیکستان
Sahebi 73@yahoo.com

اهداف مقاله:

- ۱- شناسایی محراب‌های گچ‌بری شده بناهای دوره سلجوقی.
- ۲- بررسی خط، مضمون و تزیین محراب بناهای دوره سلجوقی.

سئوالات مقاله:

- ۱- مفاهیم و تزیینات به کار رفته در کتیبه‌های محراب‌های بناهای سلجوقی کدام است؟
- ۲- سیر تحول و کاربرد خطوط در تزیینات محراب‌های سده یازدهم تا سیزدهم / پنجم تا هفتم چگونه بوده است؟

واژگان کلیدی: دوره سلجوقی، محراب‌های گچ‌بری، کتیبه‌نگاری، مضمون و تزیین.

مقدمه

متنوع‌ترین نقش‌های ایرانی در دوره‌ی اسلامی بر اساس نقوش باستانی ایران شکل گرفت. نقوشی که از ریشه‌های عمیقی در باورها و فرهنگ ایرانی برخوردار بود. نقش‌هایی چون برگ‌های نیلوفر آبی، ساقه‌های تاک موج، نقش‌های گل و برگ با شکل‌های متفاوت در دوره اسلامی به گونه‌ای دیگر به حیات خود ادامه داد. در مورد نقش‌های هندسی نیز همین‌طور بود. طرح‌های ستاره‌ای و دیگر طرح‌های منظم هندسی بر اساس آرایش‌های ساختمانی پارتی پدید آمد.^۱ البته کتیبه‌های خطاطی را می‌توان نقطه تمایز تزیینات بنایی دانست که در دوره اسلامی به‌عنوان عنصر اصلی به تزیینات بنا افزوده شد.

اگر چه در بناهای سده‌های نهم و دهم / سوم و چهارم ایران، کتیبه‌های آجری^۲ به خط کوفی بنایی به چشم می‌خورد اما تزیینات کتیبه‌های گچ‌بری^۳ در دوره‌ی سلجوقیان به کمال رسید. ترکان سلجوقی در اواخر دوران حکومت سامانیان به علت تنگی جا از رود جیحون گذشته به ماوراءالنهر آمدند. سلجوقیان طایفه‌ای از ترکمانان غز و منسوب به سلجوق بن وفاق‌اند.^۴ در این دوره کاربرد خط کوفی ساده و انواع خطوط کوفی تزیینی اعم از کوفی گل و برگ‌دار،^۵ کوفی برگ‌دار،^۶ کوفی گره‌دار (معقل)،^۷ و همچنین خطوط نسخ، ثلث و ریحان به همراه نقش‌های گیاهی سنتی ایران به طور وسیع متداول شد و نگاره‌های بدیع فراوانی با تلفیق این دو عنصر در بخش‌های مختلف بنا از جمله محراب بناهای مذهبی، پدید آمد.

منطقه جغرافیایی تحت نفوذ خاندان سلجوقی بسیار وسیع بود. از این رو سبک‌های هنری این دوره در منطقه وسیعی گسترش یافت، از نظر تاریخی نیز تا مدت زیادی پس از انقراض سلطنت سلجوقی نوآوری‌های هنرمندان این عصر به حیات خود ادامه داد و تا دوران بعد از حمله مغول را نیز متأثر ساخت.

در این تحقیق با توجه به ویژگی‌های محراب‌های گچ‌بری بناهای سلجوقی و عنصر کتیبه‌نگاری این محراب‌ها، محراب ده مسجد، دو بنای آرامگاهی، یک رباط با تاکید بر مضمون و نقوش به کاررفته در آن‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. در معرفی محراب‌های بر جای مانده، سعی شده سالم‌ترین آثار که بیشترین آگاهی را برای بیننده فراهم می‌کند معرفی شوند.

۱- آرتور ایهام پوپ، معماری ایران، غلامحسین صدیقی افشار، انتشارات اختران، چاپ هفتم، ۱۳۸۷.

۲- یکی از بناهای آجری که در آن از کتیبه کوفی با آجرکاری استفاده شده مقبره قابوس ابن وشمگیر است که شاهزاده زیاری آن را در سال ۷-۱۰۰۶ / ۳۹۶ در نزدیکی گرگان، جنوب شرقی دریای مازندران بنا کرد. یک‌دستی خطوط و اشکال آجری عالی این دو کتیبه و حاشیه تزیینی کوچک زیر سقف تنها ویژگی‌هایی هستند که توده حجیم آجرها را قطع کرده است. (را. اتینگهاوزن، هنر سامانی و غزنوی، یعقوب آژند، انتشارات مولی ۱۳۷۶ ص ۱۲).

۳- در معماری عصر سلجوقیان خطوط کوفی با تزیینات گل و بوته و خط نسخ جزو عناصر تزیین بناها به شمار می‌رود و هنگامی که خط نسخ و ثلث با نرمش خاص خود جای خط کوفی را گرفت، محراب‌ها و حاشیه‌های اطراف ورودی‌ها با نوشته‌هایی از گچ‌کاری زینت داده شدند. بعد از تبدیل خط کوفی به نسخ، تراشیدن آجرها و تشکیل حروف این خط با دشواری‌هایی مواجه می‌شود. لذا کتیبه‌ها و تزیینات آجری از بین می‌رود و گچ‌بری جایگزین آن می‌شود (غلامعلی حاتم، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی ۱۳۷۹، ص ۲۵۰).

۴- عزیزالله بیات، تاریخ مختصر ایران، دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷، صص ۱۰۶-۱۰۵.

۵- کوفی گل و برگ‌دار (مزهرا): این نوع خط کوفی غالباً در زمینه‌ای از گل و برگ و اسلیمی قرار داشته و یا انتهای حروف آن تبدیل به شاخه‌های باریک گیاهی می‌گردد. به این نوع، اگر با شاخه‌های گیاهی همراه باشد، می‌توان کوفی مشجر اطلاق کرد (آدولف گرومن، منشاء و توسعه ابتدایی کوفی گلدار، مهناز شایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳، صص ۸-۹).

۶- کوفی برگ‌دار (مورق): حروف این نوع کوفی به خصوص الف و لام در انتهای فوقانی غالباً با برگ‌های تزیینی یا اسلیمی تکمیل می‌شود. زمینه آن، که با استفاده از فرم‌های برگ درختی تزیین می‌شود، به کوفی فاطمی نیز شهرت دارد و در سده‌های هشتم-نهم / دوم و سوم در مصر رواج داشته و از خطوط رایج کشور عراق، ایران و سوریه بوده است. (همان، ص ۸).

۷- کوفی گره‌دار (معقل): یک نوع کوفی در هم پیچیده با تزیینات فراوان است. حروف این نوع کوفی در حین صعود به دور خود با هم گره می‌خورد. اگر دو یا چند دسته حروف با هم گره بخورد و این گره‌ها که غالباً به صورت مربع‌القامی شود، تکرار شود می‌تواند مشبک نیز نامیده شود. شهرت و رواج این نوع خط بیشتر در سده‌های پنجم-ششم / یازدهم-دوازدهم بوده است. در این روش با به کار بردن لاها و الف‌های مکرر و گره‌های تزیینی و قرینه‌های زیبا و موزون، ترکیب‌بندی‌های بدیعی ایجاد می‌شود. (همان، ص ۹)

محراب‌های گچ‌بری بناهای سلجوقی

سده یازدهم / پنجم در ایران همزمان با سلطنت خاندان سلجوقی،^۸ شاهد یکی از مقاطع عمده تحول در هنر اسلامی بود. اگر چه این تحول حدود یک سده قبل از آن آغاز شده بود ولی در دوره سلجوقیان به اوج خود رسید. یکی از زمینه‌های هنری که در دوره سلجوقی رشد فراوانی یافت و هنر دیگر مناطق را متأثر کرد، معماری و هنرهای تزئینی وابسته به آن بود. نکته مشترک در تمام این بناها، نقشه‌های نوآورانه و تزئینات چشمگیر بود. بناهای این دوره را به طور کلی به دو گروه بناهای مذهبی شامل مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها و مقابر و بناهای غیر مذهبی شامل بناهای عمومی چون کاروانسراها، آب‌انبارها، میل‌مناره‌ها، بازارها و... و بناهای خصوصی چون کاخ‌ها، کوشک‌ها، منازل شخصی ثروتمندان و مردم عادی، می‌توان تقسیم کرد.

در بناهای مذهبی، به ویژه مساجد، محراب اصلی‌ترین رکن را تشکیل می‌دهد. محراب در ابتدا برای نشان دادن جهت قبله برای اقامه نماز به وجود آمد و از سنگی ساده یا تکه‌ای چوب، به عنصر اصلی معماری مذهبی ایران تبدیل شد. شکل محراب‌های اولیه نیم‌استوانه و در دیوار تعبیه شده بود که حدود ۲۰ سانتی‌متر پایین‌تر از کف مسجد قرار می‌گرفت تا بدین ترتیب حالت خضوع و خشوع را تشدید سازد.^۹

محراب‌ها از نظر جنس مصالح به کار رفته در آن، به محراب‌های سنگی (این نمونه محراب‌ها بسیار نادرند)، محراب‌های آجری، گچ‌بری و محراب‌های کاشی تقسیم می‌شوند.^{۱۰}

نکته‌ی مشترک در تمامی این بناها استفاده فراوان از تزئینات در داخل و خارج ساختمان بناها است. در تزئینات ساختمانی این دوره در خارج بنا از آجرکاری^{۱۱} و در قسمت داخلی، عمدتاً از گچ‌بری^{۱۲} بهره می‌بردند.

محراب‌های گچ‌بری به علت انعطاف‌پذیری بیشتری که نسبت به سنگ و آجر داشت؛ آسانتر و مسددهای به صرفه‌تر از سایر محراب‌ها بود، این شیوه تزئین با انکای بیشتر بر نقش و نگارهای گچ‌بری، تکامل و تداوم خود را تا دوران ایلخانی ادامه داد.^{۱۳}

نقوش تزئین مورد استفاده در محراب‌های گچی، شامل برگ‌های تاک، برگ درخت مو، نقوش اسلیمی و بوته‌های کوچک و بزرگ برگرفته از دوران ساسانی همراه با طرح‌های هندسی است. همچنین حاشیه محراب‌ها با کتیبه‌نگاری تزئین می‌شد که به تدریج به صورت عنصر اصلی تزئین محراب درآمد. نقوش اسلیمی محراب برگرفته از طبیعت و به صورت نقش ساده گیاهی، گل و بوته، شاخ و برگ درختان و میوه‌های ساده شده به کار رفته‌اند.^{۱۴}

متأسفانه محراب‌های گچ‌بری به دلیل جنس آن‌ها اغلب آسیب دیده‌اند و یا به کلی از بین رفته‌اند. انواع روش‌های گچ‌بری مثل آجیده‌کاری (ایجاد اشکال ریز هندسی)، گچ‌بری برهشته (بیرون زده) و شیر و شکری، در محراب‌های گچ‌بری به کار برده می‌شد، حتی محراب‌های سنگی به جای مانده نیز تمام خصوصیات محراب‌های گچ‌بری را در بر دارند.^{۱۵} در این مبحث محراب ۱۰ مسجد به نام‌های مسجد جامع گلپایگان، مسجد جامع اردستان، مسجد جامع برسیان، مسجد میر نظنز، مسجد میانده قصر (امام حسین (ع))، مسجد جامع نیریز، مسجد جامع قزوین، مسجد حیدریه قزوین، مسجد ری و ۲ مقبره شامل پیر حمزه و توران پشت و محراب‌های گنبد علویان، رباط شرف و امام‌زاده کرار بوزان بررسی شده است.

عنصر کتیبه در معماری و گچ‌بری سلجوقی

در میان همه‌ی هنرها، خوشنویسی را می‌توان مهم‌ترین نمود روح هنر اسلامی به شمار آورد. قرآن خود بارها بر اهمیت نوشتن تأکید کرده است. در اولین سوره نازل شده بر پیامبر، خداوند قادر متعال، حضرت رسول (ص) را امر به خواندن می‌کند. در جای دیگر از قرآن، خداوند به قلم و آنچه می‌نویسد سوگند یاد می‌کند.^{۱۶}

از این رو طبیعی است که مسلمانان از همان ابتدا، نوشتن قرآن را به گونه‌ای هم‌شأن با زیبایی ملوکوتی‌اش آغاز کنند.^{۱۷}

۸- سلجوقیان قبیله‌ای از ترکان اغوز بودند که نام خود را از سلجوق یکی از روسای خود گرفتند. سلجوق در سال ۳۹۹/۱۰۰۹ یا ۱۰۱۰/۳۴۰ در کنار آمودریا (جیحون) درگذشت. اقامتگاه اولیه و اصلی اغوزها احتمالاً بین دریای بلخاش و دریای آرال و شاید تا اقصی نقاط شرق بوده است. سلجوقیان پس از گرایش به اسلام خود را از تنه اصلی اغوزها جدا کرده و به خدمت سامانیان در آمدند و در حومه شهر سمرقند سکنی گزیدند. طبق نوشته روسی که منبع او تاریخ زین‌الاکبار گردیزی مورخی ایرانی است؛ سلطان محمود در سال ۱۰۲۵/۴۱۶ به سلجوقیان رخصت داد تا جیحون را درنوردند و در سرحد خراسان اتراق کنند. این اسکان هم‌چون هسته مرکزی سلطنت سلجوقیان که در عرض نیم سده امپراتوری منسجم ولی مستعجل را به وجود آوردند تشکیل داد. این امپراتوری به تدریج مناطق وسیعی را زیر پوشش خود گرفت و تمامی آسیای صغیر را شامل شد. از این زمان به بعد ترکان سراسر آناتولی را فرا گرفتند و زبان و نژاد خود را بر منطقه تحمیل کردند. در آذربایجان نیز تحولات چشمگیری رخ داد. ولی مرکز ایران با جذب ترکان و ایرانی کردن این مهاجمان، روش متضاد خاصی را در پیش گرفت. (مارگرتا کاتلی، تاریخ هنر ایران، ج ۸، هنر سلجوقی و خوارزمی، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی، چاپ اول، ۱۳۷۶، ص ۶)

۹- علی سجادی، سیر تحول محراب، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ج ۱، ۱۳۷۵، صص ۲۸-۲۵.

۱۰- معصومه صداقت، مضامین مذهبی در خط نگارهای سنگ قبرها و محراب‌های موزه ملی ایران، ودفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، ص ۸۱.

۱۱- به طور خلاصه می‌توان دوره سلجوقی را نمایانگر نوعی تعادل و توازن برای معماری ایرانی دانست که از تجارب معماری پیشینه ایران مابین برگرفت و الگوهای جدیدی برای آینده تثبیت کرد. ویژگی عمده بناهای این دوره بهره‌گیری از آجر بود. معماران ایرانی در این بهره‌گیری مهارت و حس‌پذیری خود را به نمایش گذاشتند. سطوح خارجی با جایگزینی ظریف آجرهای عالی برای شکلگیری نقوش هندسی، بر طبق سبکی دقیق که بسیار مناسب خطوط مرزی ساختمان‌ها بود، به صورت ویژگی‌های تزئینی جلوه‌یافت. (مارگرتا کاتلی، هنر سلجوقی خوارزمی، یعقوب آژند، مولی، ۱۳۷۶، صص ۲۰-۱۹)

۱۲- شاید بتوان دلیل اصلی کاربرد تزئینات گچی در داخل بنا را علاوه بر پوشاندگی سطوح گلی و سنگی داخل ساختمان و زیباسازی دیوارهای داخلی، محفوظ ماندن این تزئینات از گردند عوامل طبیعی هم‌چون باد و باران دانست. (غلامعلی حاتم، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، پیشین، ص ۲۴۹).

۱۳- علی سجادی، سیر تحول محراب، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ج ۱، ۱۳۷۵، صص ۲۸-۲۵.

۱۴- معصومه صداقت، مضامین مذهبی در خط‌نگارهای سنگ قبرها و محراب‌های موزه ملی ایران، پیشین، ص ۸۲.

۱۵- سعید خودداری نایینی و مهدی پاک‌نژاد، بررسی تزئینات محراب‌های مسجد جامع ساوه، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، ص ۱۱۳.

۱۶- ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ. سوگند به قلم و آنچه می‌نویسد (سوره قلم آیه ۱).

۱۷- آته ماری شیمل، خوشنویسی اسلامی، مهناز شایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱، صص ۱۱ و ۱۴.

از آنجا که در سده‌های آغازین اسلام، قرآن‌ها به خط کوفی نگاشته می‌شد این خط دارای تقدس بود به همین دلیل اولین خطی که در تزئینات اسلامی از جمله معماری وارد شد، خط کوفی بود.^{۱۸} خط کوفی از سده دهم / چهارم به صورت گسترده زینت‌بخش بسیاری از هنرهای کاربردی بود. در معماری اسلامی هم هنرمندان مبتکر آیات قرآن را با خط کوفی و با استفاده از آجرهای پیش‌بر^{۱۹} به صورت خط کوفی بنایی^{۲۰} بر سطح دیوارها می‌نگاشتند. علاوه بر آیات قرآن و اسماء الهی، تاریخ ساخت، نام بانی بنا، نام معمار و احیاناً اگر کتیبه آجری در مقبره‌ها کار می‌شد، نام صاحب مقبره نیز در کتیبه ذکر می‌شد. تا سده نهم - دهم / سوم - چهارم تزئینات آجرکاری به صورت هم‌سان هم در قسمت داخل بنا و هم جهت تزئین دیوارهای خارجی ساختمان مورد استفاده قرار می‌گرفت.^{۲۱}

در سده یازدهم / پنجم در دوره اوج قدرت سلجوقیان هم‌زمان با رشد سریع معماری و ظهور نقشه‌های جدید در بناهای مذهبی، در مقوله‌ی تزئینات، ابتکارات تازه‌ای را تجربه کرد. از آن جمله می‌توان به کاربرد وسیع گچ‌بری در آرایش قسمت‌های داخلی بنا به صورت‌های متفاوت اشاره کرد.

در بعضی از بناهای این دوره، گچ‌بری با آجرکاری تلفیق شده است. حاصل این تلفیق، کتیبه‌های زیبایی هستند که با آجرهای پیش‌بر پدید آمده‌اند و سپس لابه لای فضای خالی حروف آجری و حتی در بعضی جاها روی سطح آجرهای کتیبه، نقوش ظریف گچ‌بری گل و بوته‌ای پدید آمده است. در نوع دوم گچ‌بری‌ها، هم‌زمان با آجرکاری، کاشی‌کاری،^{۲۲} در تزئینات اجرا شده است. در نوع سوم کتیبه‌های گچ‌بری، فقط از عنصر گچ بهره برده شده که خود شامل دو گروه از کتیبه‌ها می‌شوند. در بیشتر موارد کتیبه‌های گچی با رنگ‌های متفاوت جلوه‌گری می‌کرد. گاهی کتیبه‌های گچی غالباً به صورت سفید یکدست و گاهی نیز در یک ساختمان به همراه دو یا سه تکنیک یاد شده در تزئینات مورد استفاده قرار می‌گرفت. دلایل متعددی جهت گسترش تزئینات گچ‌بری به خصوص کتیبه‌های پدید آمده با گچ وجود دارد که اولین آن را می‌توان وارد شدن انواع خطوط کوفی، نسخ، ریحان و ثلث به تزئینات بنایی دانست.

از این رو تمایل به بهره‌گیری از خط کوفی ساده در تزئینات بناها به خصوص قسمت داخلی جای خود را به کاربرد انواع خطوط کوفی تزئینی بر زمینه‌هایی از گل و بوته‌های گچ‌بری شده داد. همچنین خطوط نسخ، ثلث و ریحان نیز، بر زمینه‌ای از گل و بوته‌های تزئینی، زینت‌بخش قسمت‌های داخلی بناها شدند.

به دلیل انحناهای موجود در خطوط نسخ، ثلث و ریحان، نگارش این خطوط با آجرهای پیش‌بر غیر ممکن یا بسیار مشکل بود. حتی خطوط کوفی تزئینی به سختی و در فرایندی طولانی با آجرهای پیش‌بر پدید می‌آمد.^{۲۳} اما عنصر گچ، ضمن دارا بودن خصوصیات ارزانی و قابل دسترس بودن بسیار سریع شکل گرفت و در زمانی بسیار کوتاه، زیباترین انحناهای خطوط و بدیع‌ترین گل و بوته‌های اسلیمی را پدید آورد.^{۲۴}

این کتیبه‌های گچی در قسمت‌های مختلف بنا، اعم از دیوارهای داخلی زیر طاق‌ها، فیل پوش‌ها، قسمت داخلی گلوگاه گنبد و محراب‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت.

بررسی مضامین و نقوش کتیبه‌ای محراب‌های سلجوقی

اصلی‌ترین جایگاه کاربرد کتیبه در دوره سلجوقی جدا از دیوارهای سمت قبله، محراب‌ها بودند. محراب جایگاه پیش‌نماز بود و جهت اصلی نماز جماعت را به سمت قبله تعیین می‌کرد. بنابراین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. نحوه آرایش محراب‌ها به گونه‌ای بود که اطراف محراب را با کتیبه‌هایی حاشیه‌ای که بر زمینه‌های نقش‌های گل و بوته اسلیمی پدید می‌آمد، پر می‌کردند. بر پیشانی محراب نیز معمولاً کتیبه‌ای مستطیل شکل کار می‌شد. دور محراب گاهی به تناوب تا چند حاشیه تکرار می‌شد. در طول سده‌های یازدهم - دوازدهم / پنجم - ششم متن کتیبه‌های محراب‌ها بیشتر اوقات شامل آیاتی از قرآن مجید در اشاره به اهمیت نماز بود. بر پیشانی محراب (بالای قوس تیزدار) ممکن بود جملات شهادتین «لا اله الا الله و محمد رسول الله» نیز نوشته شود. گاهی نیز اسماء‌الله یا صفات الهی نوشته می‌شد. متن کتیبه‌های حاشیه محراب، بیشتر اوقات یک یا دو آیه از هر سوره را پشت سر هم شامل می‌شد. گاهی نیز قسمتی طولانی از یک سوره پشت سر هم در یک یا دو حاشیه نگاشته می‌شد. کتیبه‌ها معمولاً از قسمت پایین سمت راست محراب‌ها شروع می‌شد.

۱۸- مرتضی پاک‌سرشت، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن کریم، انتشارات قدیانی، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۱۵.

۱۹- استفاده از آجرهایی با شکل‌های مختلف به جز چهارگوش و مستطیل برای کار در محل‌های معین چون ستون‌ها، ستون‌چه‌ها، دورها، نقول و مانند آن در معماری ایران سابقه‌ای طولانی دارد و در آثار دوران بعد از اسلام از تنوع بیشتری برخوردار میگردد. این گونه آجرها در دو دسته آجر و آجر سفال تهیه میشوند. کاربرد این آجرها حکایت از آن دارد که طرح بنا با جزئیات آن از پیش مشخص و طراحی می‌شده است. (پرویز ورجاوند، تزئینات وابسته به معماری دوره اسلامی: آجرکاری، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۶، ص ۵۴)

۲۰- کوفی گوشه‌دار (بنایی): قطعات حروف این نوع کوفی به صورت افقی و عمودی است و در آن معمولاً انحنا وجود ندارد. به این نوع خط، خط مربع و مستطیل و بنایی گفته می‌شود. (آدولف گرومن، منشاء توسعه ابتدایی کوفی گلدنار، مهناز شایسته‌فر، پیشین، ص ۸)

۲۱- از نمونه‌های این ساختمان‌ها می‌توان به برج لاجین، برج رسکت و گنبد قابوس اشاره کرد. (آندره گندار آثار ایران، ابوالقاسم سروقد مقدم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ج ۳، چاپ پنجم ۱۳۸۷ ص ۹۵)

۲۲- گاهی اوقات در گچ‌بری‌هایی که در تزئین محراب‌ها، سطوح تختانی دیوارها، ستون‌ها و سر ستون‌ها بکار می‌رفت، از قطعات آجرکاری و کاشیکاری هم استفاده می‌کردند تا تضاد آشکار، بدیع و مؤثر پدید آید. (غلامعلی حاتم، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، پیشین، ص ۲۵۰)

۲۳- تکنیک ساخت کتیبه‌های پیش‌بر آجری تابع تکنیک‌های متداول در معماری همان زمان بوده است. روش ساخت کتیبه با آجرهای پیش‌بر به این صورت بود که ابتدا با قالب به گل شکل مورد نظر را داده و سپس آن را در کوره‌پزخانه حرارت میدادند. دکتر ابوالقاسمی این شیوه را مخصوص رازی میدانند. به گفته وی شیوه رازی بر این عقیده استوار بود که نباید به آجر دست زد. زیرا از مقاومت آن کاسته می‌شود. پس از نقشه‌های شکسته شکل گرفته آجر جهت نوشتن کتیبه‌ها استفاده می‌شد. (علی سجادی، سیر تحول محراب از آغاز تا حمله مغول، سازمان میراث فرهنگی ۱۳۷۵ ص ۱۵۸)

۲۴- در دوره سلجوقی از چند روش برای گچ‌بری استفاده می‌شد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از کنده کاری و برجسته کاری. همچنین در اواخر این دوران (سده دوازدهم / ششم) به علت پیشرفت فنون گچ‌بری، گچ‌برها موفق شدند نقوش گچ‌بری مطبق (چند طبقه) در هم پیچیده و گچ‌بری مجوف (توخالی) را ابداع کنند. از نمونه‌های این گچ‌بری‌ها می‌توان به گچ‌بری‌های پیر حمزه سبزویش محراب مسجد نیریز اردستان، وزواره، مدرسه حیدریه قزوین، امامزاده کرار یوزان و گنبد علویان همدان اشاره کرد. (مهدی مکی‌نژاد، تزئینات معماری، انتشارات سمت، ۱۳۸۷، صص ۱۵۷-۱۵۶)

حتی تاریخ ساخت محراب یا نام بانی آن به گونه‌ای درج می‌شد که با متن قرآن تداخل نداشته باشد. گاهی اوقات نیز ممکن بود، اسامی بزرگان دین و یا وقفنامه نگاشته شود. در قسمت زیر گنبد نیز آیات قرآن و یا تاریخ ساخت بنا، نام بانی و نام معمار سازنده بنا ذکر می‌شد.

در کتیبه‌های موجود در بناهای مذهبی دوره سلجوقی تنوع فراوانی وجود داشت. می‌توان گفت در تزیین هر بنا اعم از مسجد، مقبره یا مدرسه بنا به سفارش بانی یا توانایی‌های معمار، از یک یا دو روش به صورت هم زمان استفاده می‌شد. در این قسمت سعی شده بیشترین آثار سالم بر جای مانده از کتیبه‌های سده‌های یازدهم - دوازدهم / پنجم - ششم با توجه به اهمیت کتیبه از نظر تنوع تزیینات و انواع خط‌نوشته موجود، مورد بررسی و دسته‌بندی قرار گیرد.

در این بخش نمونه کتیبه‌ها و تزیینات محراب‌های گچ‌بری مساجد، مقابر، امامزاده‌ها، گنبد و رباط به ترتیب اهمیت برای بررسی و تحلیل انتخاب شده‌اند.

نخست مساجد و بناهای استان اصفهان به دلیل فراوانی، سپس مساجد قزوین، ری و بعد از آن مساجد استان خراسان معرفی شده‌اند. در چند مورد آنچنان مکان‌ها آسیب دیده‌اند که حتی جای کتیبه‌ها نیز عوض شده است، مانند محراب امامزاده کرار یا محراب مسجد ری. نکته مشترک در تمام این آرایش‌های گچی زیبا، آفرینش‌های خلاقانه نقش و نگارهای بدیع با بهره‌گیری از برترین مضامین دینی است. انتخاب کتیبه‌ها چه آنجا که از آیات قرآن به صورت مستقیم استفاده شده و چه آنجایی که از اسماء الله و یا احادیث بهره گرفته شده، بر اساس مکان کتیبه و کاربرد بنا صورت گرفته است.

در محراب مساجد، آیاتی در ارتباط با اهمیت نماز و پرستش خداوند و در مقابر آیاتی در مورد مرگ و حیات پس از آن، آورده شده است.

مسجد جامع گلباگان^{۲۵}

این مسجد در زمان محمد فرزند ملکشاه سلجوقی^{۲۶} ساخته شده است. کتیبه‌های این بنا از آجر پیش‌برش‌شکل گرفته و از گچ‌بری جهت تزیین حروف و سطوح بین حروف استفاده شده است به طوری که کلمات به خط کوفی تزیینی با آجر پدید آمده ولی زمینه تزیینی گل و بوته‌دار، با گچ اجرا شده است. کتیبه‌ها در قسمت‌های مختلف زیر گنبد، دیوارهای اطراف ایوان جنوبی و محراب اصلی کار شده‌اند. این مسجد، محراب کوچک فرعی نیز دارد که در آن فقط از کتیبه‌ی آجرکاری ساده استفاده شده است.

محراب اصلی مسجد از آجر ساخته شده و دارای سه ردیف کتیبه به خط کوفی گره‌دار است. این خطوط با آجرهای پیش‌برش، زمینه‌ای از گل و بوته گچ‌بری پدید آورده‌اند. کتیبه‌ی این محراب از خارج به داخل خوانده می‌شود. کتیبه اول از پایین سمت راست محراب شروع و در پایین حاشیه اول سمت چپ ختم می‌شود. در این حاشیه، قسمتی از اول کتیبه از بین رفته و بقیه آن شامل آیه‌های ۲۸۵ و ۲۸۶ سوره بقره^{۲۷} است. این آیه اشاره به اصول دین توحید، نبوت و معاد و تکریم پیامبر دارد. حاشیه دوم محراب از پایین سمت راست شروع و در پایین سمت چپ به حاشیه سوم منتقل می‌شود. این کتیبه به سمت بالا ادامه می‌یابد و در وسط حاشیه سوم در سمت راست پایان یافته و شامل آیات ۱ تا ۴۱ سوره مومنون است.^{۲۸} این آیات به این نکته اشاره دارد که بهترین و هدف نهایی تمام برنامه‌های اسلام، فلاح و رستگاری است و تکیه‌گاه انبیا خداست. بعد از آیات نام بانی مسجد و تاریخ ساخت آن آمده که تا زیر حاشیه سمت راست امتداد یافته است.^{۲۹} این قسمت کتیبه انتهایی، عمودی نگاشته شده تا نگارش آن با آیات قرآنی که به صورت افقی نوشته شده، تفاوت داشته باشد. در قسمت داخلی محراب، وسط سه حاشیه مذکور روی طاق‌نمای نیزه‌دار به خط کوفی تزیینی سوره اخلاص نوشته شده و بر پیشانی محراب نیز در یک کتیبه افقی آیه ۱۱ سوره شورا^{۳۰} همان خط و روش قبلی کار شده است.^{۳۱} (تصاویر ۲-۱) این آیه به بی‌همتا بودن خداوند اشاره دارد.

در قسمت بالای این محراب، قسمتی از دیوار با گچ‌بری گره‌بندی شده به صورت ده‌ها ستاره هشت‌پریا نیم‌ستاره در آمده است. در میان هر ستاره یا نیم‌ستاره کلمه‌ای یا قسمتی از یک کلمه دیده می‌شود. در این ستاره‌ها نام عشره مبشره (ده تن از اصحاب پیامبر (ص) که حضرت رسول در زمان حیات این ده نفر به آن‌ها بشارت بهشت داده بودند) آمده است. تمام کلمات روی دیوار جای نگرفته و بقیه کلمات روی دیوار سمت چپ مجاور این دیوار ادامه می‌یابد.^{۳۲}

۲۵- یکی از آثار دوره سلجوقی که در آن می‌توان کتیبه‌های گچ‌کاری و آجرکاری را مشاهده نمود مسجد جامع گلباگان در استان اصفهان است، این مسجد در دوره‌های صفویه و قاجاریه مرمت شده ولی قدیمی‌ترین قسمت این مسجد متعلق به دوره سلجوقی است. (عبدالله قوچانی بررسی کتیبه‌های مسجد جامع گلباگان، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول ۱۳۸۲، ص ۶۵)

۲۶- ابوشجاع محمدبن ملکشاه سلطان سلجوقی که از سال ۴۹۸ تا ۵۱۲/۱۳۲۰ تا ۱۳۴۴ حکومت کرد در سه بنای دیگر مشاهده می‌شود. نخست مناره مسجد جامع ساوه به تاریخ ۵۰۴/۱۱۲۶، دوم در مسجد جامع قزوین به تاریخ شروع آن ۵۰۰/۱۱۲۲ و پایان ۵۰۸/۱۱۳۰ و سومی بر دیوار مقابل شبستان اصلی مسجد جامع اموی در دمشق که تاریخ تعمیر آن دیوار به دستور سلطان ابوشجاع در سال ۵۰۳/۱۱۲۵ بوده است. (ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، انجمن آثار ملی ۱۳۵۲، ص ۸۹۴)

۲۷- پیامبر به آنچه از سوی پروردگارش بر او نازل شده ایمان دارد و همه مؤمنان (نیز) به خدا و فرشتگان و کتاب‌های (آسمانی) و فرستادگانش ایمان دارند (و می‌گویند) ما میان هیچ یک از پیامبران او فرق نمی‌گذاریم (و به همگی ایمان داریم) و گفتند: ما (ندای حق را) شنیدیم و اطاعت کردیم، پروردگارا! آموزش تو را (خواهیم) و بازگشت (ما) به سوی توست. خداوند هیچ کس را جز به اندازه توانایی‌اش تکلیف نمی‌کند، هر کس آنچه از کارها (ی نیک) انجام دهد به سود خود انجام داده و آنچه از کارها (ی بد) کسب کرده به ضرر خود کسب کرده است. (مؤمنان می‌گویند): پروردگارا! اگر (در انجام تکالیف چیزی را) فراموش یا خطا نمودیم، ما را مؤاخذه مکن. پروردگارا، تکلیف سنگین بر ما قرار مده، آن چنان که (به خاطر گناه و طغیان) بر کسانی که پیش از ما بودند قرار دادی. پروردگارا! آنچه را (از مجازات) که طاقت تحمل آنرا نداریم، بر ما مقرر نکن و از ما درگذر و ما را بیاورز و در رحمت خود قرار ده، تو مولی و سرپرست مایی، پس ما را بر گروه کافران پیروز گردان.

۲۸- قطعاً مؤمنان رستگار شدند همان کسانی که در نمازشان خشوع دارند... پس (فهر خدا آمد و) بانگ مرگبار که سزاوارش بودند آنان را فراگرفت، و آنان را هم چون خاشاکی که بر آب افتد قرار دادیم، پس دور باد گروه ستمگر (از رحمت خدا).

۲۹- متن این بخش کتیبه شامل: «امریئنه هذا بقعة الشيخ الصابر المُرَكِّي أبو نصر إبراهيم بن محمد بن إبراهيم بابا» به تاریخ ۵۰۸/۱۱۳۰.

۳۰- آفریننده آسمان‌ها و زمین، برای شما از خودتان همسرانی قرار داد و از چهارپایان نیز جفت‌هایی، به این وسیله شما را کثیری می‌کند. او را هیچ ماندنی نیست و او شنوا و بیناست.

۳۱- عبدالله قوچانی بررسی کتیبه‌های مسجد جامع گلباگان، پیشین، صص ۱۳-۱۱.

۳۲- متن حدیث: خَيْرُ الْبَائِسِينَ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَبُو بَكْرٍ صَدِيقُ نَبِيِّكُمْ الْفَارُوقُ ثُمَّ عُثْمَانُ ذِي النُّورَيْنِ ثُمَّ عَلِيُّ الْمُرْتَضَى ثُمَّ الطَّلْحَةُ وَ زَيْبِرُ سَعْدٍ وَ سَعِيدُ وَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ وَ أَبُو عُبَيْدِ بْنِ جَرَّاحٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَجْمَعِينَ وَ عَلِيُّ مَجِيهَمٍ رَحِمَهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ عَلِيُّ مَجِيهَمٍ كَتَبَتْ رَبُّ الْعَالَمِينَ.

مسجد جامع اردستان^{۳۳}:

بنای اولیه این مسجد بنا به نوشته مقدسی در احسن التباسیم در سده‌ی دهم / چهارم معمور بوده است.^{۳۴} اما کتیبه‌های مسجد حاکی است که مسجد در اوایل نیمه دوم سده‌ی دوازدهم / ششم بازسازی شده است. ساختمان‌های جانبی بین سال‌های ۱۱۷۵-۱۱۷۳ / ۵۵۳-۵۵۵ به مسجد اضافه شده‌اند و مسجد به صورت چهار ایوانه درآمده است.^{۳۵} در قسمت‌های مختلف مسجد، کتیبه‌های زیبایی با خطوط نسخ و کوفی تزئینی بر زمینه‌ای از اسلیمی‌های پرکار گل و بوته قرار دارد که شرح داده می‌شود. این مسجد شامل دو محراب اصلی و شرقی است.

محراب اصلی مسجد جامع اردستان در ایوان جنوبی قرار دارد.^{۳۶} این محراب دارای چندین کتیبه است که به خط ثلث و کوفی بر زمینه‌ای از گل و بوته پرکار انجام شده‌اند. این کتیبه‌ها از سمت خارج محراب به داخل خوانده می‌شوند و به ترتیب شامل: حاشیه‌ی اول آیه ۸۰ تا آخر آیه ۸۴ سوره اسراء^{۳۷} به خط کوفی است این آیات بر اهمیت صداقت و بقای حق و نابودی باطل که سنت و قانون الهی است و به اهمیت خواندن قرآن اشاره دارد. حاشیه‌ی دوم آیه ۷۶ تا آخر سوره حج^{۳۸} به خط ثلث نوشته شده، این آیات به برتری برخی از فرشتگان بر برخی دیگر و اهمیت رکوع و سجود در نماز اشاره دارد و آورده است که خدا بر همه‌ی بندگانش مولا و سرپرست و یاوروی نیکوست. حاشیه‌ی سوم که روی قسمت طاق نیزه‌دار روی دو نیم‌ستون تزئینی قرار دارد و به خط کوفی نوشته شده شامل آیات ۱ تا ۵ سوره مومنون^{۳۹} است. این آیات به اهمیت داشتن تقوا و پرداخت نماز اشاره دارد. حاشیه‌ی چهارم که در زیر حاشیه‌ی سوم قرار گرفته و فقط در قسمت بالا به صورت حاشیه دور پیشانی محراب را در بر گرفته و به خط ثلث نوشته شده شامل آیه ۴۴ از سوره ابراهیم^{۴۰} است. این آیه درباره عذاب الهی در دنیا سخن می‌گوید زیرا تاخیر عذاب و اجابت دعوت خداوند و پیروی از پیامبران، مربوط به دنیاست نه قیامت. حاشیه پنجم در قسمت نیزه‌دار کوچک‌تر، روی دو ستون کوتاه قرار دارد و به خط ثلث نوشته شده شامل آیه ۱۶ از سوره آل عمران^{۴۱} است و به مومنون که همیشه در انابه و دعا هستند اشاره دارد. حاشیه‌ی ششم که زیر حاشیه‌ی پنجم قرار دارد به خط کوفی شامل آیه ۱۱۶ سوره هود^{۴۲} می‌شود. مضمون آن تأکید و تصریح خداوند بر مجهز نشدن مؤمنان بر علم و قدرت است که جامعه هوشیار شود. متن تمام کتیبه‌ها بعد از «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» شروع می‌شود. متأسفانه متن کتیبه‌ی هفتم در داخل محراب قسمت پایین از بین رفته است (تصویر ۳). علاوه بر محراب اصلی در شبستان‌های مجاور گنبدخانه نیز، دو محراب کوچک به طور قرینه وجود دارد که تزئینات این دو محراب نیز شبیه یکدیگر است.

کتیبه محراب شرقی دارای یک حاشیه کتیبه‌ای به خط کوفی است. متن کتیبه شامل آیات ۱ تا ۵ سوره مومنون است. این آیات به اهمیت زکات و دوری از لهو و بیهودگی اشاره دارد. در داخل محراب نیز سوره توحید به خط کوفی نوشته شده ولی متن این قسمت کتیبه آسیب دیده است. حاشیه بزرگ‌تر این محراب در قسمت نیزه‌دار محراب که روی دو ستون ساده آجری قرار دارد نوشته شده است. کتیبه دوم نیز در قابی مربع‌شکل در زیر قسمت قوس نیزه‌دار نوشته شده است. هر دو نوشته روی زمینه‌ای از گل و بوته‌های اسلیمی پدید آمده‌اند. کتیبه کوچک غربی این محراب، که به محراب بزرگ مسجد نزدیک‌تر است دارای یک حاشیه بزرگ‌تر و یک کتیبه در وسط است. کتیبه حاشیه بزرگ‌تر روی دو ستون ساده آجری قرار دارد به خط ثلث و شامل آیات ۹۸ و ۹۹ سوره حجر^{۴۴} است و به این نکته که مرگ یقینی‌ترین امر نزد بشر است اشاره دارد.

کتیبه دوم نیز روی قسمت وسط محراب زیر کتیبه قبلی در قابی مربع‌شکل کار شده و شامل دو آیه آخر سوره کهف است. نوع کتیبه‌های محراب‌ها با کتیبه ایوان جنوبی شباهت آشکاری دارد از این رو با اطمینان می‌توان گفت که تاریخ ساخت آن‌ها یکی است.^{۴۵}

۳۳- مسجد جامع اردستان از توابع استان اصفهان یکی از آثار معماری دوره سلجوقیان و دارای کتیبه‌های زیبای گچ‌بری و چهار ایوان بزرگ است. در سمت قبله، ایوان و گنبد رفیعی دارد که ظاهراً شباهت زیادی با گنبد امیرالمومنین (ع) در نجف دارد. مسجد دارای شش در بوده که در حال حاضر فقط یکی از آن‌ها باز است. (ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، پیشین، ص ۸۶۶)

۳۴- ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آتشکده اردستان، چاپ آتشکده، ۱۳۳۶، ص ۳۲.
۳۵- آندره گندار، آثار ایران ج ۴، ابوالقاسم سروقد مقدم، به نشر، چاپ پنجم، ۱۳۸۷، ص ۱۱۱.

۳۶- ارتفاع این محراب تقریباً هفت متر و پهنای آن ۴/۴۰ متر و ابعاد آن ۱/۶۰ در ۳/۷۰ است، (آندره گندار آثار ایران، جلد ۴، پیشین، ص ۱۱۴).

۳۷- بگو: پروردگارا، مرا با ورودی نیکو و صادفانه وارد (کارها) کن و با خروجی نیکو بیرون آر و برای من از پیش خودت سلطه و برهانی نیرومند قرار ده. و بگو: حَیْ آمَد و باطل نابود شد، همانا باطل، نابود شدنی است. و آنچه از قرآن فرو می‌فرستیم، مایه‌ی شفا (ی دل) و رحمتی برای مؤمنان است و ستمگران را جز خسران نمی‌افزاید. هرگاه که به انسان نعمتی عطا کردیم، روی گرداند و شانه‌ی خود را (از روی تکبر) چرخاند و چون (کمترین) گزند به او رسد (از همه چیز) مأیوس و نومید شود. بگو: هر کس بر ساختار و خلق و خوی خویش عمل می‌کند، پس پروردگارتان داناتر است به کسی که به هدایت نزدیک‌تر است.

۳۸- آنچه را پیش روی آن‌ها و پشت سر آن‌هاست می‌داند و تمام کارها به خدا بازگردانده می‌شود. ای کسانی که ایمان آورده‌اید! رکوع کنید و سجده نمایید و پروردگارتان را عبادت کنید و کار نیک انجام دهید، باشد که رستگار شوید. و در راه خدا جهاد کنید چنان که شایسته جهاد (در راه) اوست، او شما را (بر همه‌ی امت‌ها) برگزید و در دین (اسلام) هیچ گونه دشواری بر شما قرار نداد، آیین پدرتان ابراهیم (را پیروی کنید)، او که شما را از قبل مسلمان نامید و در این (کتاب نیز مطلب چنین است) تا این پیامبر بر شما گواه باشد و شما بر مردم گواه باشید، پس نماز بر پا دارید و زکات پردازید و به خدا تمسک جویید، که او مولا و سرپرست شماست، پس چه خوب سرپرستی است و چه خوب یآوری.

۳۹- قطعاً مؤمنان رستگار شدند همان کسانی که در نمازشان خشوع دارند و آنان که از بیهوده، روی گردانند. همان کسانی که زکات می‌پردازند و آنان که دامان خود را (از گناه) حفظ می‌کنند.

۴۰- مردم را از روزی که عذاب به سراغشان خواهد آمد ترسان. پس کسانی که ظلم کرده‌اند، خواهند گفت: پروردگارا! ما را تا مدّت کوتاهی مهلت ده، تا دعوت تو را اجابت نمایم و از پیامبران پیروی کنیم (به آنان گفته می‌شود) آیا شما نبودید که پیش از این سوگند یاد می‌کردید که هرگز برای شما زوال و فتابی نیست؟

۴۱- (پرهیزگاران) کسانی‌اند که می‌گویند: پروردگارا! به راستی که ما ایمان آورده‌ایم، پس گناهان ما را ببخش و ما را از عذاب آتش حفظ فرما.

۴۲- پس چرا در سده‌های قبل از شما، صاحبان علم و قدرتی نبودند تا مردم را از فساد در زمین باز دارند، مگر گروه کمی از کسانی که از میان آنان نجاتشان دادیم و ستمگران دنباله‌رو و دل‌بسته‌ی مال و مقامی شدند که در آن مست و سرکش شده بودند و آنان مردمی مجرم و گناهکار بودند.

۴۳- ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، پیشین، ص ۸۷۰

۴۴- پس (برای تقویت خود) پروردگارت را با سپاس و ستایش به پاکی یاد کن و از سجده‌کنندگان باش. و پروردگارت را پرستش کن تا آنکه یقینی (مرگ)، تو را فرارسد.

۴۵- آندره گندار، آثار ایران، ج ۴، پیشین، ص ۱۱۴.

مسجد جامع زواره^{۴۶}:

قدیمی‌ترین مسجد چهار ایوانی که تاکنون شناخته شده، مسجد جامع زواره است. این مسجد اساساً و از ابتدا در زمان سلجوقیان چهار ایوانی ساخته شده است.^{۴۷} مسجد جامع زواره دارای دو کتیبه تاریخی است که دو زمان ساخت را برای آن نشان می‌دهد. یکی سال ۵۳۰/۱۱۵۲ و دیگری سال ۱۱۷۱/۵۵۱؛ کتیبه‌ای که تاریخ اول را نشان می‌دهد بر خلاف معمول در قسمت بالای نمای رو به صحن قرار گرفته است.^{۴۸} تاریخ ۵۵۱/۱۱۷۱ باید تاریخ پایان تزیین و ساخت محراب باشد.^{۴۹} همچنین در محراب، کتیبه‌های زیبایی به خط نسخ و کوفی وجود دارد.

محراب مسجد تقریباً هم اندازه با محراب مسجد جامع اردستان و محراب پیر حمزه سبزویش است.^{۵۰} این محراب دارای دو حاشیه و دو طاق‌نما با دو هلالی نیزه‌دار روی هم است. هر کدام از طاق‌نماها روی ستون‌هایی تزیینی قرار گرفته‌اند. کتیبه‌های حاشیه اول این محراب به خط کوفی برجسته نوشته شده و در برگیرنده آیات ۸۰-۷۸ سوره اسراء^{۵۱} است. این آیه اشاره به فضیلت اقامه نمازهای یومیه در وقت و زمان تعیین شده دارد. این حاشیه قابل مقایسه و مشابه کتیبه محراب پیر حمزه است. هر دو کتیبه باریک و بلند نوشته شده‌اند. کتیبه‌ی حاشیه دوم به خط ثلث شامل آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه^{۵۲} است که اشاره به اهمیت ساخت مسجد و برپایی نماز و پرداخت زکات دارد و در آیه نوزده به پوچ بودن ایمان بدون عمل اشاره می‌کند. این همان آیاتی است که در قسمت دیوار شبستان گنبددار نیز آمده است.

کوچک‌ترین کتیبه‌ی محراب در قسمت داخلی به خط نسخ شامل آیه ۱۸ سوره آل عمران^{۵۳} است و اشاره به این نکته دارد که خداوند با ایجاد نظام واحد در هستی، بر یگانگی ذات خود گواهی می‌دهد. کتیبه‌های این محراب با رنگ نارنجی رنگ‌آمیزی شده که از این جهت نیز مشابه محراب پیر حمزه است.^{۵۴}

کتیبه محراب تاریخ ۵۵۳/۱۱۵۵ را نشان می‌دهد. خط کوفی کتیبه محراب و نوع خط کتیبه‌ی گنبد به قدری با هم شباهت دارند که به احتمال قوی متعلق به یک زمان هستند. با مقایسه تاریخ‌های متفاوت ذکر شده باید گفت هرچند این بنا در سال ۵۳۰/۱۱۵۲ به اتمام رسیده، تزیینات آن تا تاریخ ۵۵۳/۱۱۵۵ ادامه یافته یا به آن اضافه شده است.^{۵۵} (تصویر ۴)

مسجد جامع برسیان^{۵۶}:

این گنبدخانه سلجوقی تقریباً در هر ضلع ۱۱ متر است. ضلع جنوبی گنبدخانه محراب^{۵۷} از آجرکاری نفیس با یک طاق‌نمای آجری زیبا برخوردار است. طاق‌نمای محراب به شکل پنج ضلعی است و در دو طرف فرورفتگی محراب، دو ستون آجری با سرستون آجری قرار دارد و بر اساس کتیبه تاریخ‌دار حاشیه محراب که در آن عبارت «فِي شَهْرِ الْمُبَارَكِ سَنَةِ ثَمَانَ وَ تَسْعِينَ وَ اَرْبَعِمِائَةٍ» در سال ۴۹۸/۱۱۲۰ نوشته شده است. (تصویر ۵) محراب دارای حاشیه‌ای کتیبه‌ای است که به خط کوفی تزیینی با آجر پیش‌بر به صورت برجسته پدید آمده که بر زمینه آن گچ‌بری تزیینی گل و بوته‌دار به چشم می‌خورد. متن کتیبه شامل آیه ۱۸ سوره توبه است. نوع خط و کتابت این آیه نیز که به اهمیت ساخت مسجد اشاره دارد مشابه مسجد جامع زواره است. بر لچکی‌های محراب نیز به خط کوفی بنایی کلمه «الله» تکرار شده در داخل فضای آجری داخل طاق‌نمای محراب به خط کوفی ساده بر زمینه‌ای از گل و بوته گچ‌بری شده، عبارات اسماء الهی شامل: در وسط شمشه کلمه «الْحَمْدُ لِلَّهِ»، جَمَلَاتِ رَدِيْفِ اَوَّلِ فِضَائِیِ مَحْرَابِیْ کِهْ دَرِ دَاخِلِ شِشْ طَاسِ اَمَدِهْ بَهْ شَرَحِ زَیْرِ اَسْتِ: «الْمَلِكُ لِلّٰهِ، الْعَظْمَةُ لِلّٰهِ، الْقُدْرَةُ لِلّٰهِ، الْقُوَّةُ لِلّٰهِ، الْمَنَّةُ لِلّٰهِ، الْعِزَّةُ لِلّٰهِ»، و در ردیف دوم چهار طاس بوده که یکی از آن‌ها خراب شده و در سه تای دیگر جملات: «اللّٰهُ الْخَيْرُ، اَللّٰهُ الْقَدِيْرُ، فَلِلّٰهِ الْحَمْدُ»، نوشته شده است. جملات: «يَا حَنَّانُ، يَا مَنَّانُ، يَا سُبْحَانَ، يَا دِيَّانُ» نیز به خط کوفی در زمینه‌ای از گل و بوته‌های گچی نوشته شده است.

بر ازاره‌های وسط محراب عبارت «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وَ هُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ» و بر دیواره انتهایی داخل طاق‌نما سوره توحید به خط کوفی نوشته شده است.^{۵۸} (تصویر ۶)

آرایش کتیبه‌های مسجد برسیان شباهت کامل به کتیبه‌های محراب و دیوارهای مسجد گلپایگان دارد، تاریخ کتیبه مسجد برسیان نشان می‌دهد که این مسجد ۱۰ سال زودتر از مسجد گلپایگان ساخته شده است.

۴۶- زواره شهری است در استان اصفهان نزدیک اردستان واقع در شمال غربی ناین. آثار زیبایی از دوره سلجوقی در این شهر باقی مانده است. (همان، ص ۱۱۷).

۴۷- غلامعلی حاتم، معماری اسلامی ایران، پیشین، ص ۱۳۰.

۴۸- آندره گدار، آثار ایران، ج ۴، پیشین، ص ۱۱۴.

۴۹- کاظم ملازده، دایره‌المعارف بناهای اسلامی، ج ۳، پیشین، ص ۷۰.

۵۰- ارتفاع این محراب ۷/۳۰ و عرض آن ۴/۲۰ متر است. (علی سجادی سیر تحول محراب، پیشین، ص ۱۱۴).

۵۱- نماز را به هنگام بازگشت خورشید (به سمت مغرب) تا تاریکی شب، بیادار، و همچنین قرآن سینه‌دهمان را. همانا (قرانت) قرآن (به هنگام) فجر (در نماز صبح) مورد مشاهده (فرشتگان) است. و پاسی از شب را بیدار باش و تهجد و عبادت کن، و این وظیفه‌ای افزون برای توست، باشد که پروردگارت تو را به مقامی محمود و پسندیده برانگیزد. و بگو: پروردگارا! مرا با ورودی نیکو و صادفانه وارد (کارها) کن و با خروجی نیکو بیرون آر و برای من از پیش خودت سلطه و برهانی نیرومند قرار ده.

۵۲- تنها کسی مسجد خدا را آباد می‌کند که ایمان به خدا و روز بازپسین آورده، و نماز را به پا داشته، و (مالیات) زکات را بپردازد، و جز از خداوند آنچه است؛ و امید است که اینان از رهیافتگان باشند. آیا آبرسانی به حاجیان و تعمیر مسجد الحرام را همانند (عمل) کسی قرار داده‌اید که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و در راه خدا جهاد کرده است؟ این دو نزد خداوند یکسان نیست و خداوند گروه ستمگر را هدایت نمی‌کند.

۵۳- خدایی که همواره به عدل و قسط قیام دارد، گواهی داده که معبودی جز او نیست و فرشتگان و صاحبان دانش (نیز به یگانگی او گواهی داده‌اند) جز او که مقتدر حکیم است، معبودی نیست.

۵۴- علی سجادی سیر تحول محراب، پیشین، ص ۱۱۴.

۵۵- آندره گدار، آثار ایران ج ۴، پیشین، ص ۱۱۷.

۵۶- روستای برسیان یا پارسیان در ۴۲ کیلومتری شرق اصفهان قرار دارد. این روستا دارای مسجدی است که در اصل در دوره ملکشاه سلجوقی بنا شده و در دوره‌های تیموری و صفوی مرمت و بازسازی شده است. معماری مسجد برسیان قابل مقایسه با گنبد تاج‌الملک اصفهان و مسجد جامع قزوین است. (محمدیوسف کیانی، هنر و معماری ایران در دوره اسلامی؛ انتشارات سمت، ۱۳۷۴، ص ۶۱).

۵۷- بلندی این محراب ۵/۹۰ متر و عرض آن ۱/۷۰ متر است. (علی سجادی، سیر تحول محراب، پیشین، ص ۱۴۸).

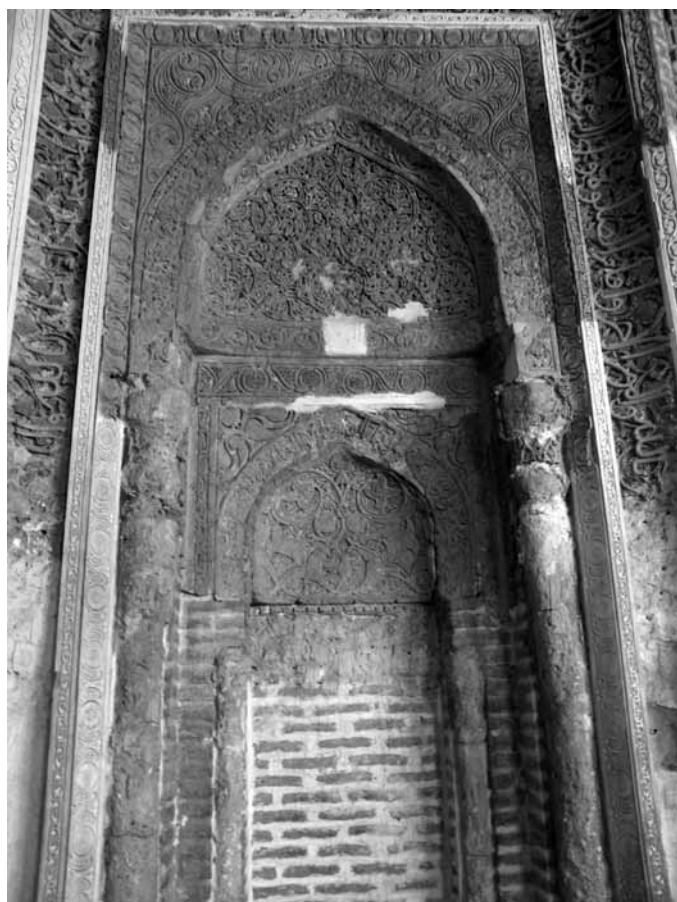
۵۸- علی سجادی، سیر تحول محراب تا قبل از حمله مغول، صص ۹ و ۱۴۸.

۱- کتیبه‌های پیشانی محراب، مسجد جامع گلپایگان.

۲- کتیبه‌های گچ‌بری‌های پایین محراب، مسجد جامع گلپایگان.

۴- محراب مسجد جامع زواره، استان اصفهان.

۳- محراب مسجد جامع اردستان، استان اصفهان.

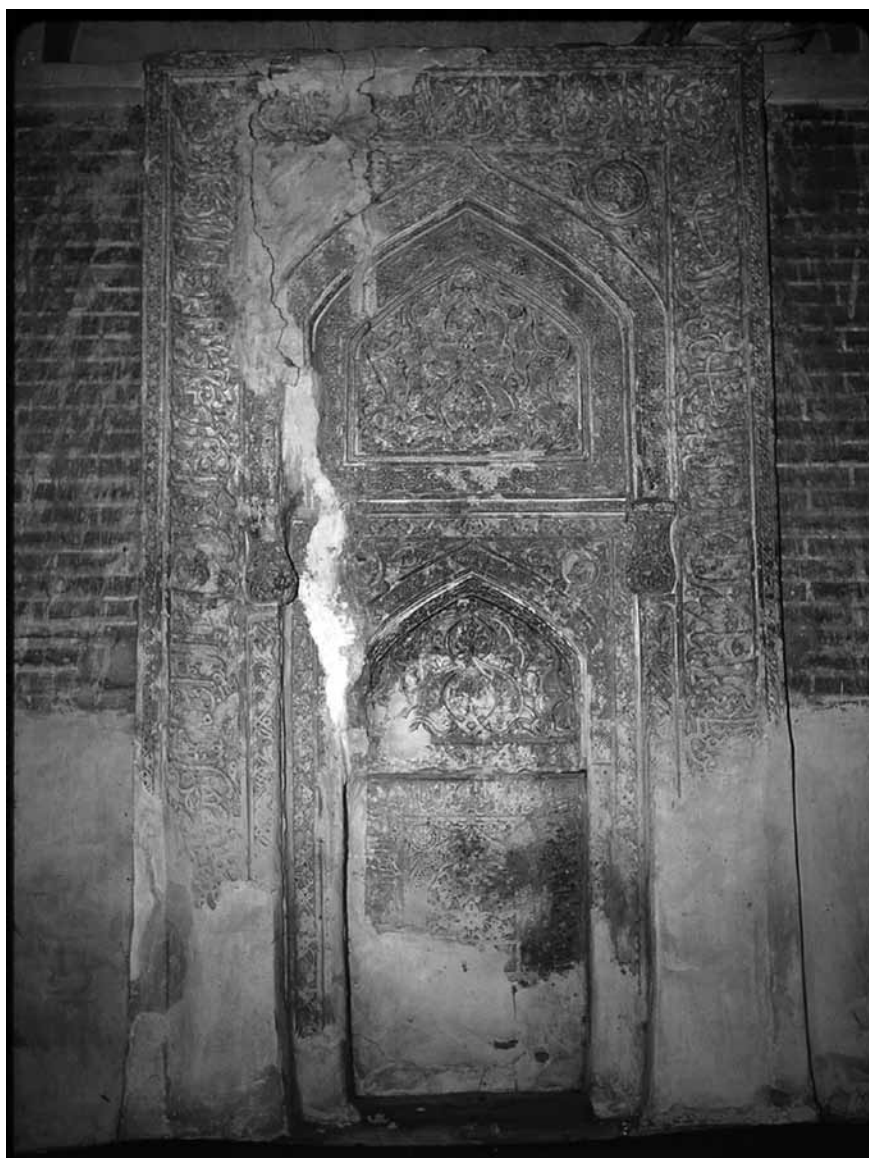
۶- چپ، محراب مسجد جامع برسیان، استان اصفهان.

۵- بخشی از کتیبه‌ی کناری محراب مسجد جامع برسیان، استان اصفهان.

مسجد میر نطنز^{۵۹}

این مسجد کوچک که تقریباً ویران شده، دارای سر در زیبای آجرکاری و محراب گچبری نفیسی است که گچبری سلجوقی را به نمایش می‌گذارد. خصوصیت بارز این مسجد دو طبقه بودن آن است و در هر دو طبقه برابر هم در سمت قبله محراب‌هایی قرار داشته است. متأسفانه طبقه دوم کاملاً از بین رفته و آثار کمی از آن باقی مانده ولی محراب^{۶۰} طبقه اول دارای تزئینات زیبایی است که توسط سازمان میراث فرهنگی بازسازی شده است. محراب دارای دو طاق‌نما روی هم است با قوس هلالی نیزه‌دار که هر کدام بر دو ستون گچبری شده قرار گرفته‌اند. در داخل طاق‌نمای پایینی طرح یک طاق‌نمای دیگر با گچ پدید آمده است. این محراب دارای یک حاشیه کتیبه‌دار است و آثار رنگ زرد روی کتیبه‌ها دیده می‌شود. روی زمینه‌ای از گل و بوته‌های اسلیمی به خط نسخ، آیات ۱۱۴ و ۱۱۵ سوره هود^{۶۱} بر حاشیه نوشته شده است. مضمون این آیات نیز اشاره دارد به این که نماز را باید به موقع و در وقت مقرر و با شرایط و آداب کامل به جا آورد. روی طاق‌نمای کوچک محراب نیز کتیبه‌ای بوده که از آن فقط «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» خوانده می‌شود.^{۶۲} (تصویر ۷)

۷-محراب مسجد جامع میر نطنز

- ۵۹- بسیاری از آثار دوره سلجوقی یا به کلی از بین رفته‌اند و یا اثر کمی از آن‌ها باقی مانده است. یکی از این آثار مسجد میر در شهر نطنز واقع در استان اصفهان است. (علی سجادی، سیر تحول محراب‌ها، پیشین، ص ۱۲۷).
- ۶۰- ارتفاع این محراب ۲/۸۴ متر و پهنای ۱/۶۴ متر است. (محمدعلی عقابی، دایره‌المعارف بناهای مذهبی ایران، پیشین، ص ۱۹۶).
- ۶۱- نماز را در دو طرف روز و اوایل شب پیادار، (زیرا) به درستی که کارهای نیکو (هم‌چون نماز)، بدی‌ها را محو می‌کند، این (فرمان)، تذکری است برای اهل ذکر. و پایدار باش، که همانا خداوند پاداش نیکوکاران را ضایع نمی‌کند.
- ۶۲- علی سجادی، سیر تحول محراب‌ها (پیشین)، ص ۸ و ۱۲۷.

۸- کتیبه‌ی پیشانی محراب مسجد جامع نیریز، شیراز.

مسجد میانده قمصر (مسجد امام حسین) (ع) ۶۳

این مسجد ساده مرکب از یک چهاردیواری و پوشش تیرپوش بوده که معروف به مسجد میانده است. در این مسجد محرابی گچی وجود دارد که شباهت آشکاری با دیگر محراب‌های گچی دوره سلجوقی دارد. این محراب از حیث پرکاری و نقوش ریز آن به پای مسجد زواره و محراب اردستان نمی‌رسد ولی از نظر اسلوب طرح و شکل کلی شباهت آشکاری به محراب گچی مسجد میرنظنز دارد. خطوط نسخ و ثلث هر دو محراب، از اولین نمونه‌های شیوه خطی است که جانشین کوفی شده، با این تفاوت که در وسط محراب قمصر کتیبه بسیار نازک و ظریفی هم به خط کوفی در قسمت فوقانی محراب وجود دارد. نوع کتیبه و تزیینات این محراب با نقوش و کتیبه‌های کار شده در اواسط سده دوازدهم / ششم، با محراب‌های اردستان و زواره مطابقت دارد. بنابر این می‌توان تاریخی مابین نیمه دوم سده دوازدهم / ششم برای محراب در نظر گرفت. همچنین وجود محراب‌های کاشی در روستاهای مجاور دلیل دیگری بر این مدعا است. زیرا اگر این محراب به دوره ایلخانی تعلق داشت به علت دورافتادگی، محراب با کاشی یکپارچه در آنجا استفاده می‌شد.

محراب این مسجد دارای یک حاشیه کامل و یک حاشیه قوس نیزه‌دار است. در زیر حاشیه دوم طاق‌نمای کوچک‌تری با قوس نیزه‌دار وجود دارد.^{۶۴} حاشیه کتیبه‌ای قوس نیزه‌دار روی دو ستون کوتاه قرار دارد که هنوز هم آثاری از آن‌ها باقی است. زمینه نقوش و کتیبه‌های محراب به رنگ آبی لاجوردی رنگ آمیزی شده است. کتیبه‌های محراب به خط ثلث کوفی بر زمینه‌ای از گل و بوته به صورت برجسته نوشته شده‌اند حاشیه اول محراب شامل آیه ۷۸ سوره بنی‌اسرائیل است، این کتیبه که عریض‌تر از کتیبه دوم است به خط ثلث برجسته نوشته شده است. کتیبه دوم روی حاشیه قوس نیزه‌دار به خط کوفی متداول در دوره سلجوقی است و آیه ۱۸ سوره بقره^{۶۵} که بازگشت‌ناپذیری منافقان به سوی حق را اشاره می‌کند. شیوه خط‌نگاری این کتیبه‌ها در بسیاری از محراب‌های سده دوازدهم / ششم ایران دیده می‌شود. تزیینات گچ‌بری محراب نیز مانند مسجد میرنظنز و مسجد جامع اردستان است.

۹- محراب مسجد جامع نیریز، استان شیواز.

۶۳- روستای قمصر که اکنون تبدیل به شهر شده است، از توابع کاشان بوده و در استان اصفهان واقع می‌باشد. (همان، ص ۲۹۴).
 ۶۴- ارتفاع این محراب ۲/۹ متر و عرض آن ۲/۲۸ متر است. همچنین عمق محراب ۵۰ سانتی‌متر، (همان، ص ۱۲۵).
 ۶۵- آنان (از شنیدن حق) کر و (از گفتن حق) گنگ و (از دیدن حق) کورند، پس ایشان (به سوی حق) باز نمی‌گردند.

مسجد جامع نیریز^{۶۶}

مقدسی در کتاب احسن التقاسیم در سده دهم / چهارم به وجود مسجدی در بازار این شهر اشاره می‌کند. قسمتی از ساختمان این مسجد از جمله ایوان جنوبی متعلق به دوره سلجوقی است. در این ایوان آجرکاری‌هایی جالب و محراب زیبایی قرار دارد که با گچ‌بری پدید آمده است. بر این محراب تاریخ ۱۱۲۹/۵۰۷ نگاشته شده است.

قسمت داخل محراب آسیب فراوان دیده است.^{۶۷} این محراب در دوره‌های بعد مورد مرمت یا بازسازی قرار گرفته و حدیث «عشره مبشره» بر یکی از حاشیه‌ها مبین همین نکته است. بعدها به قسمت خارجی آن در سال ۹۴۶/۱۵۶۵ حاشیه‌ای اضافه شد که حاوی صلوات بر ائمه معصومین^{۶۸} است. در حال حاضر این حاشیه، خارجی‌ترین حاشیه محراب است. حاشیه دوم به خط نسخ بر زمینه‌ای از گل و بوته‌های تزئینی پدید آمده است و تاریخ ۵۰۷/۱۱۲۹ را بر خود دارد. مقایسه کتیبه حاشیه دوم با کتیبه‌نگاری مدرسه حیدریه قزوین و همچنین شیوه گچ‌بری نقوش اسلیمی آن و علاوه بر این‌ها، نوشتن حدیث عشره مبشره روی محراب، نشان از این نکته دارد که محراب بدون حاشیه اول آن در تاریخ ۵۰۷/۱۱۲۹ ساخته شده^{۶۹} و بر پیشانی محراب به خط نسخ بر روی گل و بوته تزئینی عبارت شهادتین «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ الْمُبِينُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ الصَّادِقُ» اجرا شده است. (تصویر ۸) بر قسمت قوس هلالی شکل وسط محراب در سمت راست، تاریخ‌های ساخت و نام بانی به ترتیب اول «فِي سَنَةِ ثَلَاثٍ وَ سِتِّينَ ثَلَاثَ مِائَةٍ» (۳۷۳/۹۹۵)، دوم «فِي سَنَةِ سِتِّينَ وَ أَرْبَعِ مِائَةٍ» (۱۰۲۹/۴۰۷)، سوم «فِي سِتِّينَ وَ خَمْسِ مِائَةٍ» (۵۰۷/۱۱۲۹) و در ادامه: «أَمْرَ الْمُؤَلَّى عِمَادِ الْمَلِكِ دُنْيَا وَ دِينِ وَ لِلَّهِ عِزَّةً وَ نَصْرًا فِي جَمَادَى الثَّانِيَةِ» آمده است. در قسمت چپ قوس کتیبه‌ای شامل: «أَمْرَ بَعْمَارَةَ جَمِيعِ الْجَامِعِ وَ مُشْرِفِيهَا وَ اصْلَاحَ فَسْعِيهَا الصَّدْرُ السَّعِيدُ الشَّهِيدُ الْمَرْحُومُ قِيَاسُ الْمَلِكِ كَرِيمِ الدِّينِ رُوزْبِهْ ابْنِ مُحَمَّدِ رُوحِ اللَّهِ^{۷۰} وَ عِمَارَةَ هَذَا الْمَحْرَابِ أَمْرَهَا الصَّدْرُ الْعَالِي الْمَالِكُ الْمُظَهَّرُ الْأَنَامُ أَمِينُ الْحَاجِّ مَجْد...» وجود دارد، که بقیه خراب شده است. کتیبه حاشیه‌ای که متعلق به دوره سلجوقی و به خط نسخ است علاوه بر حدیث «عشره مبشره» عبارات صلوات بر حضرت محمد (ص) و ستایش پروردگار شامل: «صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ، وَ اللَّهُ أَكْبَرُ، سُبْحَانَ اللَّهِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَ اللَّهُ أَكْبَرُ وَ لَا جُودٌ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ...» «ارَضَى اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ الْمَسَاجِدُ...» اجرا شده که بقیه خراب شده و بازسازی آن با گچ‌بری گل و بوته‌ای صورت گرفته است.^{۷۱} مسجد نیریز تنها مسجد باقی مانده از دوره سلجوقی است که روی محراب آن حدیث عشره مبشره نوشته شده است. (تصویر ۹)

مسجد جامع قزوین^{۷۲}

به دلیل این که قسمت سلجوقی بنا توسط یکی از امرای سلجوقی به نام خمار تاشی^{۷۳} ساخته شده تا امروز هم این بخش بنا به نام شبستان و گنبد خمار تاشی معروف است. محراب این مسجد آجری است که در دوره‌های بعد مقداری کاشیکاری بر آن انجام شده است. کتیبه‌های این بنا بسیار شبیه کتیبه‌های مسجد حیدریه قزوین است و در قسمت زیر گنبد روی قوس‌های نیزه‌دار، قسمت بالای دیوار شبستان و همچنین قسمت بالای محراب کار شده است. این کتیبه‌ها به خط ثلث و کوفی تزئینی است.

یکی از کتیبه‌های مسجد به خط کوفی ماریچ است که از سمت راست محراب شروع می‌شود و در قسمت چپ آن خاتمه می‌یابد و مشتمل بر آیاتی از سوره بقره (آیه الکرسی)^{۷۴} است. این آیه به این نکته اشاره دارد که هیچ موجودی جز خداوند ارزش عبادت را ندارد و همه چیز از آن اوست و بر همه چیز آگاه است. خط این کتیبه از حیث ظرافت و زیبایی بی‌نظیر است. متن این کتیبه در حقیقت در وسط متن کتیبه وقف‌نامه مسجد در قسمت بالای دیوار داخلی نوشته شده است. معمار با این کار خواسته که کتیبه بالای محراب چیزی بجز کلام الهی نباشد. نوع خط متن قرآنی با نوع خط وقف‌نامه هر دو کوفی هستند، متفاوت است. (تصویر ۱۰)

مسجد حیدریه قزوین

در مورد مسجد یا مدرسه بودن این بنا اختلاف نظر وجود دارد. این بنا به‌طور کامل از آجر ساخته شده است و دیوارهای داخلی آن کتیبه‌های بسیار زیبایی به خط نسخ و کوفی دارد.^{۷۵} همچنین

۶۶- نیریز شهری است در جنوب شرقی شیراز. مسجد جامع نیریز دارای قدمتی بسیار طولانی است و قسمت‌های مختلف آن در زمان‌های متفاوت ساخته شده است. (آندره گدار، آثار ایران، ج ۳، پیشین، ص ۱۲۹)

۶۷- آندره گدار، آثار ایران، ج ۳، پیشین، ص ۳۲۸.
۶۸- متن صلوات: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ مُصْطَفَى وَعَلَى آلِهِ الطَّيِّبِينَ وَ فَاطِمَةَ الْأَزْهَرَاءِ وَ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ وَ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ وَ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْعَبَّادِيِّ وَ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ وَ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ وَ مُوسَى بْنِ جَعْفَرَ الْكَاطِمِ وَ عَلِيٍّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا وَ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ النَّقِيُّ وَ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ النَّقِيُّ وَ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الزُّكِّيِّ وَ مُحَمَّدَ الْحُجَّةَ الْقَاتِمِ. (ابرج افشار، یادگارهای بزد ج ۱، خاک‌بزد، انجمن آثار ملی ۱۳۴۸ ص ۳۲۸)

۶۹- علی سجادی سیر تحول محراب، پیشین، ص ۱۳۰.
۷۰- روزه این محمد روح الله بانی ساخت محراب مسجد جامع نیریز در سال ۵۰۷/۱۱۲۹ در دوران حکومت محمد بن ملک شاه سلجوقی بوده است.

۷۱- علی سجادی، سیر تحول محراب پیشین، ص ۱۳۱ و ۱۳۰.
۷۲- بنای این مسجد که دراصل به صورت ساختمان چهار طاق مانند آتشکده ساخته شده، مشتمل بر بنای مربع شکل آجری و شبستان مزین به کتیبه‌های گچ‌بری است. این شبستان متعلق به دوره سلجوقی است. (سیمای میراث فرهنگی قزوین، میراث فرهنگی قزوین، ۱۳۸۲ ص ۶۹)
۷۳- امیر خمار تاش حاکم وقت قزوین در دوره سلطنت محمد بن ملک شاه که ساختمان مسجد را در سال ۵۰۷/۱۱۲۲ آغاز و در سال ۵۰۸/۱۱۰۶ به اتمام رساند، زمان ساخت این مسجد با مسجد جامع گلپایگان و محراب مسجد نیریزی است. (حسن زنده دل، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی، استان قزوین، پیشین، ص ۸۸)

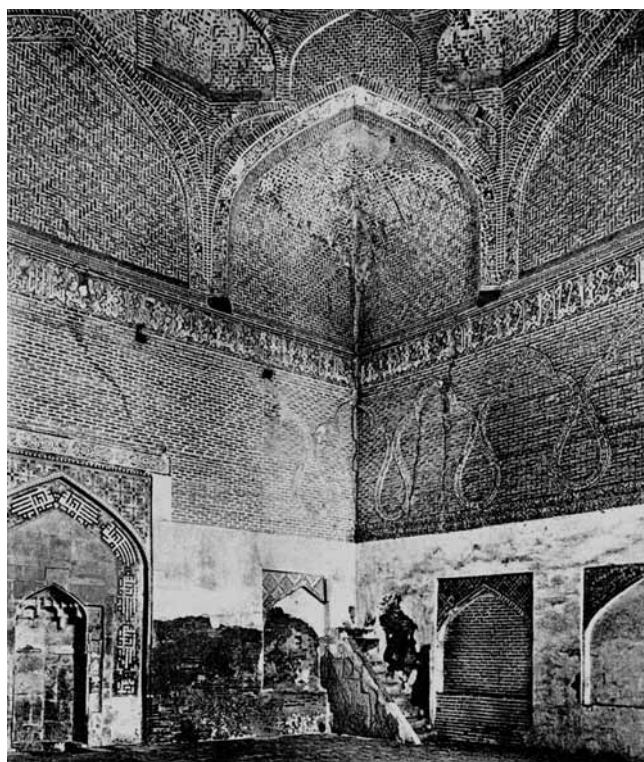
۷۴- الله، که جز او معبودی نیست، زنده و برپادارنده است. نه خوابی سبک او را فرا گیرد و نه خوابی سنگین. آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، از آن اوست. کیست آنکه جز به اذن او در پیشگاهش شفاعت کند. گذشته و آینده آنان را می‌داند. و به چیزی از علم او احاطه پیدا نمی‌کنند مگر به مقداری که او بخواهد. کرسی (علم و قدرت) او آسمان‌ها و زمین را در بر گرفته و نگهداری آن دو بر او سنگین نیست و او والا و بزرگ است.

۷۵- حسن زنده دل، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی، استان قزوین، پیشین، ص ۱۸۴.

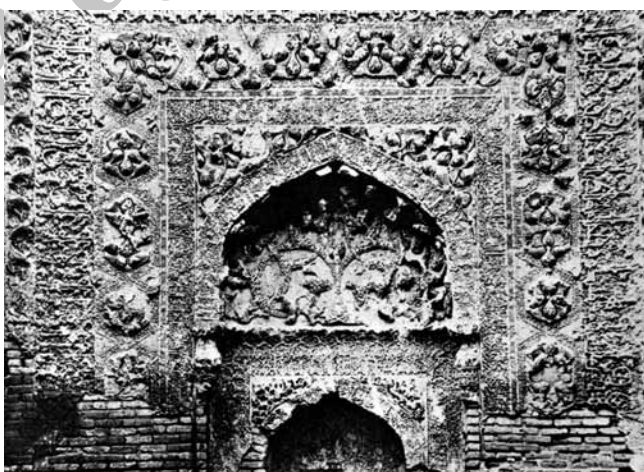
۷۶- بناهای تاریخی قزوین، اداره ارشاد اسلامی قزوین، ۱۳۷۰، ص ۲۳.

محراب این مدرسه، شاهکاری از گچ‌بری و نقاشی رنگین را به نمایش می‌گذارد. از نظر طرح و نوع کار بهترین نمونه هنر و یکی از باشکوهترین محراب‌های دوره‌ی سلجوقی است.^{۷۶}

محراب مدرسه حیدریه در قسمت قبله قرار دارد.^{۷۷} با این که قسمت زیادی از این محراب آسیب دیده ولی همین قسمت باقی مانده اثر بسیار زیبایی از کتیبه‌های گچ‌بری و نوع گچ‌بری سلجوقی را به نمایش می‌گذارد. این محراب دارای سه حاشیه کتیبه‌دار و یک کتیبه در پیشانی محراب است. حاشیه سوم روی قوس نیزه‌دار و در وسط محراب نگاشته شده است. کتیبه خارجی محراب که به خط کوفی تزیینی نگاشته شده و مشابه خط کوفی حاشیه بالای محراب است، شامل آیاتی از سوره نور است. حاشیه دوم متفاوت با دیگر حاشیه‌های سلجوقی است به طوری که بر روی شش ضلعی منظم آیات ۱۸ و ۱۹ سوره آل عمران^{۷۸} به خط کوفی به گونه‌ای تکرار شده که آیات روی حاشیه، از دو نقطه روبه روی هم به طور متقارن شروع شده و در یک نقطه همدیگر را قطع می‌کنند. ولی تا آخر آیات نوشته می‌شوند. این کتیبه نیز همانند کتیبه‌ای که در مسجد جامع زواره نوشته شده، اشاره به یگانگی خداوند دارد. در آیه ۱۹ نیز به این نکته اشاره شده که پذیرش اسلام لازمی تسلیم بودن در برابر خداوند است. حاشیه نیزه‌دار محراب نیز روی ستون کوتاه قرار گرفته و شامل آیاتی از سوره حشر است که به خط ثلث نگاشته شده است. پایین این قسمت پیشانی محراب آسیب دیده است. این محراب گچی دارای رنگ آبی فیروزه‌ای است و از این رو، نمای متفاوتی با دیگر محراب‌های سلجوقی دارد. نوع خط کوفی کار شده در این محراب (حاشیه خارجی) با نوع خط محراب مسجد ملک زوزن (۴۷۷/۱۰۹۹) قابل مقایسه است.^{۷۹} (تصویر ۱۱) پوپ این نوع خط کوفی را زیباترین نوع خط کوفی در تمام ایران معرفی می‌کند.^{۸۰}

۱۰- راست، محراب مسجد جامع قزوین.

۱۱ محراب مسجد حیدریه، استان قزوین.

مسجدری

خصوصیات ظاهری محراب مسجد ری، هم‌چون دیگر محراب‌های سلجوقی است.^{۸۱} روی محراب دو صورت برجسته کاری و گچ‌بری عمقی کار شده است. محراب دارای دو حاشیه کامل و یک حاشیه نیزه‌دار است که بر روی دو ستون کوتاه قرار گرفته است. متن حاشیه بزرگ‌تر خارجی که به خط کوفی بر زمینه‌ای از نقوش گل و برگ‌دار اسلیمی کار شده، آیه ۵۶ سوره احزاب^{۸۲} است که بر اهمیت فرستادن صلوات اشاره می‌کند. نوع خط حاشیه‌ای این کتیبه با خط ثلث قرابت دارد. متن حاشیه دوم که به خط کوفی نگاشته شده شامل سوره توحید و قسمتی از آیه ۱۸ سوره آل عمران^{۸۳} است. این محراب در مقایسه با محراب‌های مساجد بزرگ مانند اردستان، گلپایگان، حیدریه قزوین، کوچک می‌نماید و احتمال دارد مانند محراب امامزاده کرار بوزان متعلق به مسجدی کوچک یا محلی باشد. (تصویر ۱۲)

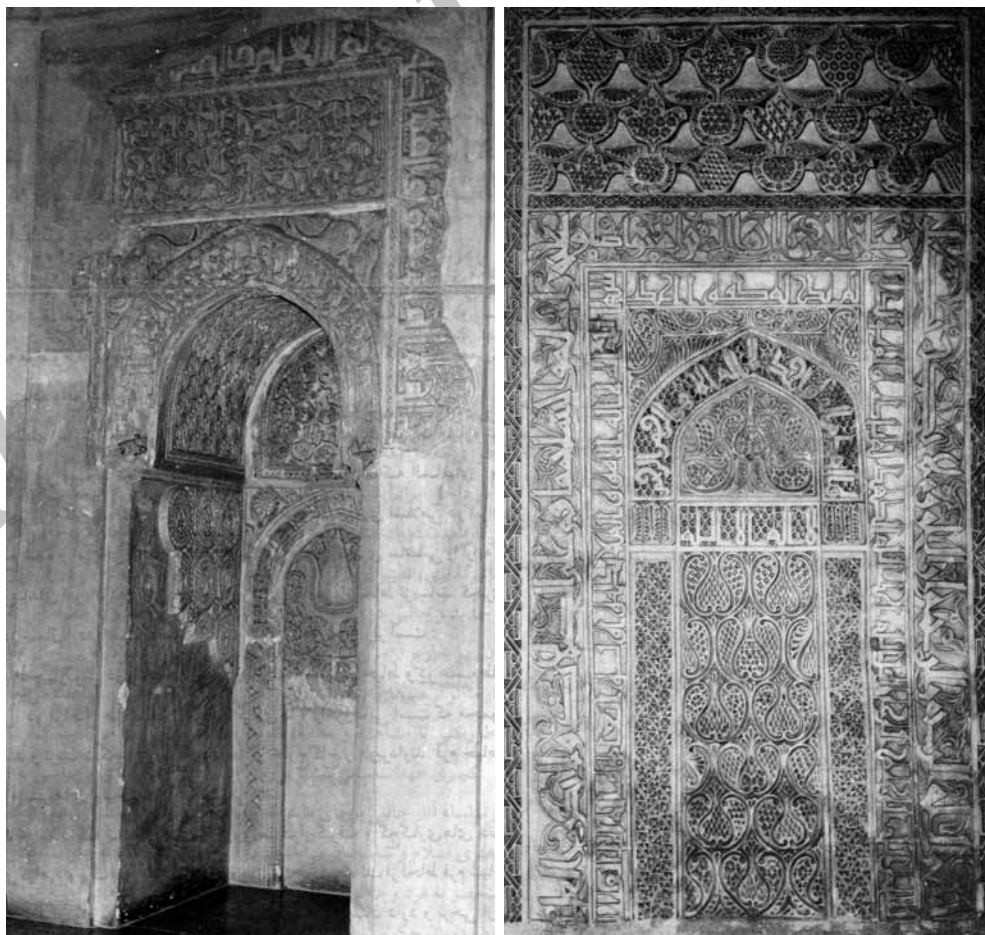
۷۷- ارتفاع این محراب ۷/۵ متر، عرض آن ۴/۴۵ متر و عمق آن یک متر است. (علی سجادی، سیر تحول محراب، پیشین، ص ۱۳۳).
 ۷۸- آیه ۱۹: همانا دین (مورد پذیرش) نزد خداوند، اسلام (و تسلیم بودن در برابر فرمان خداوند) است و اهل کتاب اختلافی نکردند، مگر بعد از آنکه علم (به حقایق اسلام) برایشان حاصل شد، (این اختلاف) از روی حسادت و دشمنی میان آنان بود و هر کس به آیات خداوند کفر ورزد، پس (بداند که) همانا خداوند زود حساب است.
 ۷۹- علی سجادی، سیر تحول محراب، پیشین، ص ۱۳۷.
 ۸۰- آرتور اِبهام پوپ معماری ایران، پیشین، ص ۷۷- در حفاری‌های موزه متروبولیتن در شهر ری خرابه‌های مسجدی از زیر خاک بیرون آورده شده، اما آثار زیادی از تزیینات این مسجد به دست نیامده است. فقط محراب مسجد سالم است که به موزه ملی ایران منتقل شده است و اینک به شماره ۳۲۶۶ در این موزه نگاهداری می‌شود.
 ۸۱- بلندای محراب ۱/۷۰ متر و پهنای آن ۸۹ سانتی متر است، علی سجادی، سیر تحول محراب (پیشین) ص ۱۳۱.
 ۸۲- همانا خداوند و فرشتگان او بر پیامبر درود می‌فرستند؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! شما (نیز) بر او درود فرستید و به او سلام کنید سلامی همراه با تسلیم.
 ۸۳- علی سجادی، سیر تحول محراب (پیشین) ص ۱۳۱-۱۳۲.

امامزاده کرار بوزان.^{۸۴}

به گفته اسناد موجود، این امامزاده «شاهزاده کرار» نام دارد. در سال ۱۳۱۲/۱۹۳۴ ساختمان این بنا رو به ویرانی کامل نهاده بود. به دلیل این که محراب زیبای بنا در معرض نابودی کامل بود، این محراب^{۸۵} به موزه ملی ایران منتقل و در قسمت هنر اسلامی نگهداری می‌شود.^{۸۶} تاریخ ساخت محراب ۵۲۸/۱۱۵۰ است.

کتیبه زیبای محراب دارای یک حاشیه کامل، یک حاشیه بر قوس نیزه‌دار و یک کتیبه در وسط محراب است. کتیبه حاشیه خارجی، به خطوط کوفی، آیه ۱۸ سوره آل عمران گچ‌بری شده؛ این کتیبه که قسمتی از آن خراب شده بر زمینه‌ای از گل و بوته قرار دارد. کتیبه قوس نیزه‌دار بر حاشیه قوس دار محراب نیز آیه ۱۱۴ سوره هود^{۸۷} به خط نسخ بر زمینه‌ای از گل و بوته‌های تزئینی کار شده است که قسمتی از این حاشیه نیز آسیب دیده است. مضمون این آیه به این نکته اشاره دارد که رهبر باید الگوی مردم باشد و این که نماز را باید با شرایط و آداب کامل و به وقت به جا آورد.

در پیشانی محراب، درون یک قاب مستطیل شکل قسمتی از آیه ۲۸ سوره بقره کتابت شده^{۸۸} و به این نکته اشاره دارد که تفکر در مورد مرگ و حیات بهترین دلیل بر اثبات وجود خداوند است. سوال از عقل و فطرت یکی از شیوه‌های تبلیغ و ارشاد است. تاریخ بنای محراب و نام سازنده آن به خط نسخ دارای عبارت «وَقُمُوْا لِلّٰهِ قَانِتِيْنَ، اَمْرٌ بِعَمَارَةِ هٰذَا الْمِحْرَابِ الْعَبْدِ مُذْنِبٌ عَلٰی اِبْنِ شِيْرَزَادِ اَنْصَارِي الْقَزْوِيْنِي فِيْ جَمَادِي الْاٰخِرِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَ عَشْرِيْنَ وَ خَمْسٍ مِائَةٍ»^{۸۹} (۵۲۸/۱۱۵۰) است. (تصویر ۱۳)

۱۲- محراب مسجد ری.

۱۳- محراب امامزاده کرار بوزان، استان اصفهان.

۸۴- روستای بوزان در فاصله ۶ کیلومتری شهر اصفهان قرار دارد. در این روستای کوچک امامزاده‌ای قرار دارد، که از نوادگان امام صادق (ع) می‌باشد. (حسن زنده دل، مجموعه جامع ایرانگردی، استان اصفهان نشر ایرانگردان، ۱۳۷۷، ص ۱۴۴).

۸۵- ارتفاع محراب ۳/۸۶ متر و عرض آن ۱/۴۸ متر و عمق آن ۸۴ سانتی‌متر است. (علی سجادی، سیر تحول محراب، پیشین، ص ۱۵۵).

۸۶- آندره گدار، آثار ایران، ج ۴، پیشین، ص ۲۱۵.

۸۷- نماز را در دو طرف روز و اوایل شب پیادار، (زیرا) به درستی که کارهای نیکو (هم‌چون نماز)، بدی‌ها را محو می‌کند، این (فرمان)، تذکری است برای اهل ذکر.

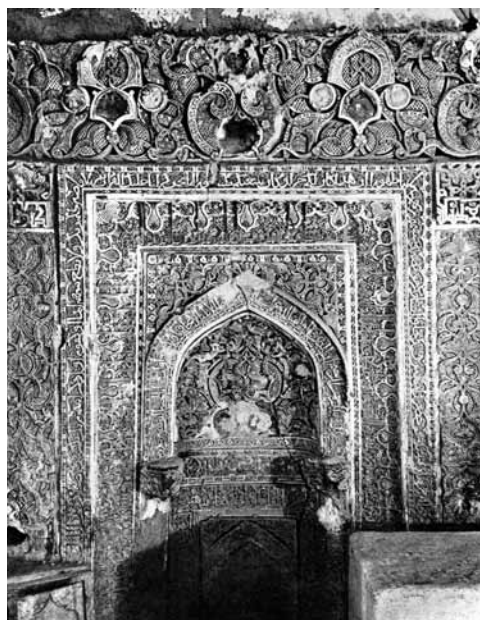
۸۸- چگونگی به خداوند کافر می‌شوید، درحالی که شما (اجسام بی‌روح و) مردگانی بودید که او شما را زنده کرد، سپس شما را می‌میراند و بار دیگر شما را زنده می‌کند، سپس به سوی او باز گردانده می‌شوید.

۸۹- نام بانی ساخت محراب در منبجی تاریخی نیامده است. (گل‌چینی از هنر دوران اسلامی، تزئینات معماری، کاتولوگ موزه ملی ایران، ۱۳۵۷).

مقبره‌ی پیر حمزه سبزپوش^{۹۰}:

این مقبره از بیرون، دارای نمای خشت و گلی و در قسمت داخلی دارای بنای چهار گوش است که هر ضلع آن ۶/۴۰ متر طول دارد. قسمت داخلی بنا دارای گچ‌بری‌هایی بوده که اکنون بیشتر آن از بین رفته است. گچ‌بری‌ها شباهت با دیگر گچ‌بری‌های سلجوقی دارد.^{۹۱}

در این مقبره در دو قسمت، کتیبه‌های گچ‌بری کار شده است. زیر گنبد که اکنون قسمت اعظم آن از بین رفته شامل آیات قرآنی به خطوط کوفی گره‌دار تزیینی به رنگ آبی کبود قابل رویت است. اما شهرت این بنا بیشتر به خاطر محراب گچ‌بری زیبای آن است. گچ‌بری این محراب با محراب گنبد علویان و محراب حیدریه قزوین هم‌طرازی می‌کند.^{۹۲} این محراب دارای چند حاشیه تزیینی است که روی دوتا از آن‌ها فقط نقش‌های گل و بوته‌ای و در بالای طاق نمای نیزه‌دار محراب که روی دو ستون کوتاه قرار گرفته حاشیه‌ای کتیبه‌ای کار شده است. کتیبه حاشیه اول محراب از خارج به داخل به خط نسخ بر زمینه‌ای از گل و بوته تزیینی شامل آیات ۲۱ تا ۲۵ سوره دهر^{۹۳} است. این آیات به اهمیت یاد خدا و این که پادشاه‌های الهی بر اساس نیت و کیفیت انجام کار است و تشکر و قدردانی از تلاش دیگران یک صفت الهی است، اشاره دارد. کتیبه‌های حاشیه دوم به خط کوفی تزیینی و به رنگ قهوه‌ای کمرنگ در زمینه‌ای از نقش‌های اسلیمی آیه ۱۸۲ سوره بقره^{۹۴} نوشته شده است. این آیه که احترام به وصیت از جایگاه مهمی برخوردار است ولی رفع فتنه و اصلاح امور مسلمین مهم‌تر است، اشاره دارد. روی طاق نمای نیزه‌دار محراب نیز کتیبه‌ای به خط نسخ شامل آیه ۳۰ سوره فصلت^{۹۵} نوشته شده است، که استقامت و پایداری در ایمان را گوش‌زد می‌کند. گچ‌بری‌های این بنای زیبا به صورت چند طبقه است. این همان نوع گچ‌بری است که در مسجد جامع اردستان، مسجد زواره، گنبد علویان و مدرسه حیدریه نیز از آن استفاده شده است.^{۹۶} تاریخ ساخت بنا روی دو گل گچ‌بری شده به خط نسخ در دو طرف محراب نگاشته شده است. نام سازنده و تاریخ آن چنین خوانده می‌شود: «عَمَلِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی‌الْفَرَجِ عِرَاقِیِّ عُفْرَانَهْ دَرِ رَمَضَانَ سَالِ ۵۰۰/۱۱۲۲». ^{۹۷} (تصویر ۱۴).

۱۴- محراب پیر حمزه سبزپوش، استان یزد.

۹۰- یکی از آثار باقی‌مانده از دوره سلجوقی در استان یزد، مقبره پیر حمزه سبزپوش در شهر ابرقو است. این مقبره در محل به پیر مراد نیز معروف است. اما سابقه تاریخی آن در جایی ذکر نشده است. (ایرج افشار، یادگارهای یزد، پیشین، ص ۳۴۲)

۹۱- علی سجادی، سیر تحول محراب‌ها، پیشین، ص ۱۳۰.

۹۲- ایرج افشار، یادگارهای یزد، ج ۱، پیشین، ص ۳۴۲.

۹۳- ... همانا ما خود قرآن را بر تو فرو فرستادیم پس در برابر حکم پروردگارت صبر پیشه کن و از هیچ گنهگار یا کفرانپیشه اطاعت مکن. و در هر صبح و شام، نام پروردگارت را یاد کن.

۹۴- پس کسی که از انحراف وصیت‌کننده (و تمایل بیجای او به بعضی ورثه) یا از گناه او (به اینکه به کار خلافتی وصیت کند)، بترسد و میان آن‌ها را اصلاح دهد، گناهی بر او نیست (و مشمول قانون مجازات تبدیل وصیت نمی‌شود)، همانا خداوند آمرزنده و مهربان است.

۹۵- همانا کسانی که گفتند: «پروردگار ما خداست، پس (بر این عقیده) مقاومت نمودند، فرشتگان بر آنان نازل می‌شوند (و می‌گویند): نترسید و غمگین مباشید و بشارت باد بر شما به بهشتی که پی در پی وعده داده می‌شدید.

۹۶- علی سجادی، سیر تحول محراب، پیشین، ص ۳۰.

۹۷- آندره گدار، آثار ایران، ج ۳، پیشین، ص ۲۲۶.

۹۸- بنایی گنبددار در بالای تپ‌های مشرف به دهکده توران‌پشت در ۷۲ کیلومتری جنوب غربی شهرستان یزد قرار دارد. توران‌پشت که در تلفظ عامه آن را تورونپشت می‌خوانند از آبادی‌های بسیار کهن و معتبر شهر یزد است. معدن سنگ مرمر آن شهرت بسیار دارد. (همان، ص ۲۷۲)

۹۹- غلامعلی حاتم، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی، پیشین، ص ۲۰۳.

۱۰۰- این شخص ظاهراً از امیران محلی تورانپشت بوده که این مقبره توسط فرزندش برای او بنا شده است. (عبدالله قوجانی، بررسی کتیبه‌های بناهای یزد، پیشین، ص ۳۲)

۱۰۱- متن کتیبه: «هَذَا مَشْهَدُ الْأَمِيرِ الرَّئِيسِ بْنِ طَاهِرِ عَمَّارِ بْنِ الْعَلَاءِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ تَعَمَّدَ اللَّهُ رَحْمَةً وَأَمْرِيئَاءَ وَوَلَدَهُ فَيْشُورِسْتَهْ ثَلَاثَ وَأَرْبَعِينَ وَخَمْسَ مِائَةً ۵۴۳/۱۱۶۵»

۱۰۲- یکی از آثار زیبای دوره سلجوقی در شهر همدان بنایی آرامگاهی است که به گنبد علویان معروف است. این مقبره محل دفن دو تن از سادات علوی است. قبرها زیر گنبد سردابی قرار گرفته‌اند. (حسن زنده‌دل، مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی، استان همدان، پیشین، ص ۷۳)

۱۰۳- محمد نقی مصطفوی، آثار تاریخی همدان، بی‌نا، ۱۳۳۱، ص ۱۶۳.

۱۰۴- غلامعلی حاتم، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی، پیشین، ص ۱۴۵.

مقبره تورانپشت^{۹۸}:

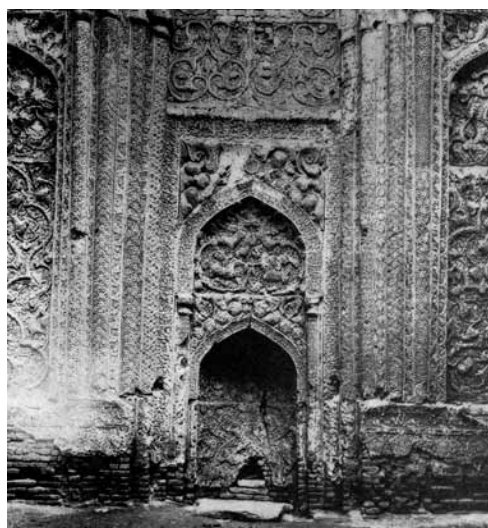
این گنبد بین مردم محلی به گنبد شیخ جنید معروف است. در حالی که این معروفیت سند تاریخی ندارد. مقبره از داخل و خارج دارای شکل هشت ضلعی است و ارتفاع آن حدود ۱۵ متر می‌باشد. در ضلع غربی بنا، محرابی وجود داشته که اکنون فقط قسمت بالای آن باقی مانده است.^{۹۹} در گذشته کتیبه‌ای آجری که بر آن گچ‌بری شده بود در بالای محراب وجود داشته که اکنون به موزه ایران باستان منتقل شده است.

متن کتیبه به خط کوفی تزیینی و شامل نام بانی^{۱۰۰} و تاریخ ساخت آن است.^{۱۰۱} نوع گچ‌بری حروف این کتیبه شبیه مسجد برسیان و مسجد گلپایگان است، یعنی حروف با آجر پدید آمده‌اند ولی نقوش گل و بوته‌دار روی آن‌ها با گچ‌بری شکل گرفته‌اند.

گنبد علویان^{۱۰۲}:

نوع معماری گنبد علویان شبیه معماری مسجد حیدریه قزوین است و از لحاظ ابعاد داخلی بنای این ساختمان و گنبد آن با گنبد حیدریه تقریباً برابر و طول و عرض قسمت داخلی هر کدام هشت متر است. هر چند گنبد حیدریه دارای سال تاریخی نیست، ولی از قرائن موجود، بر می‌آید که با شبستان عهد سلجوقی مسجد جامع قزوین (گنبد خمارتاش) که بین سال‌های ۱۱۱۲-۱۱۲۰/۵۰۰-۵۰۸، ساخته شده معاصر و هم‌عصر است. بنابراین گنبد علویان چه از لحاظ شکل خارجی و داخلی با ابنیه نیمه اول سده دوازدهم/ ششم مطابقت دارد.^{۱۰۳} اهمیت این بنا به خاطر تزیینات داخل و خارج آن است.

گنبد علویان تنها بنایی است که تزیینات گچ‌بری سراسر آن را در بر گرفته و کتیبه‌های گچ‌بری با خطوط کوفی و نسخ در آن کار شده است. همچنین محراب زیبای گنبد علویان از نفیس‌ترین محراب‌های این دوره است که با گچ کار شده و شامل کتیبه‌هایی از آیات قرآن است.^{۱۰۴}

۱۵- محراب گنبد علویان، استان همدان.

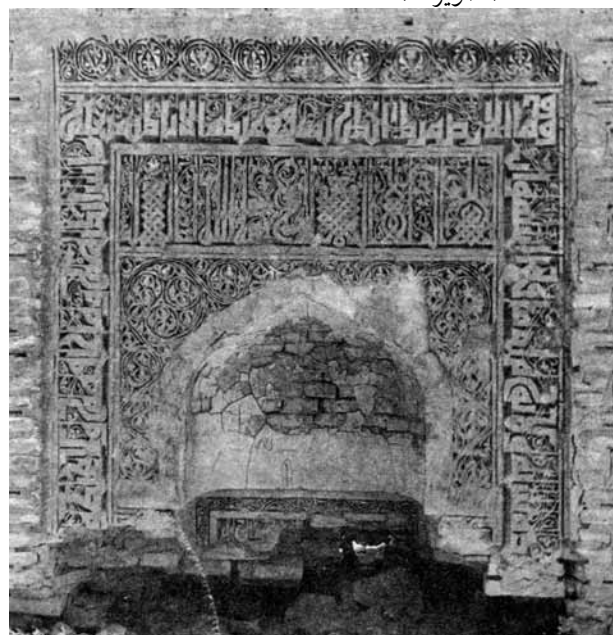
این محراب زیبا^{۱۵} که پوپ طرح آن را با نفیس‌ترین قالی‌های شرقی مقایسه می‌کند^{۱۶} در سمت قبله ساختمان قرار دارد. این محراب دارای یک حاشیه کامل کتیبه‌ای و دو کتیبه روی طاق‌نمای نیزه‌دار است. طاق‌نمای نیزه‌دار این محراب روی دو ستون قرار گرفته است. متن کتیبه خارجی محراب که به خط ثلث بسیار زیبا نوشته شده شامل آیاتی از سوره دهر است. حاشیه دوم محراب که روی طاق‌نمای نیزه‌دار بالایی است و به خط نسخ نوشته شده شامل آیه‌الکرسی ۲۵۶ - ۲۵۵، است که روی حاشیه طاق‌نمای نیزه‌دار پایینی نوشته شده است. نوع خط طاق‌نمای پایینی نسخ ولی ریزتر از خط بالایی است. نوع گچ‌بری‌های محراب از انواع گچ‌بری برجسته است.^{۱۷} (تصویر ۱۵)

رباط شرف:^{۱۸}

این بنای عظیم با وجود خرابی‌های کنونی آن بسیار زیبا است. با توجه به کتیبه‌ی زیر ایوان انتهایی، بنای رباط به سال ۵۴۹ / ۱۱۵۴ در دوران سلطنت سلطان سنجر باز می‌گردد.^{۱۹} نمای خارجی این بنا با دیوارهای محکم آجری و برج‌های تقویتی چهارگوشه، رباط را هم‌چون قلعه‌ای محکم مجسم می‌کند. تفاوت این کاروانسرای سلجوقی با دیگر کاروانسراهای این دوره وجود تزیینات زیاد آجری و گچ‌بری در آن است. طبق کتیبه‌های بنا احتمالاً این کاروانسرا زمانی مقر فرمانروایی یکی از حکام بوده است. قسمت داخلی بنا شبیه به کاخ و دارای دو صحن اصلی و چند حیاط کوچک‌تر است. تزیینات این بنا به منزله شاهکاری از هنر آجرکاری و گچ‌بری سلجوقی است.

کتیبه‌های این بنا شامل دو گروه هستند، کتیبه‌هایی که با آجر کار شده و در قسمت بیرونی قرار دارند و کتیبه‌های گچ‌بری که بیشتر در قسمت داخلی بنا کار شده‌اند. کتیبه‌های گچی به خط کوفی، ریحان و کوفی معقد پدید آمده‌اند. متن کتیبه‌ها شامل نام افراد، تاریخ ساخت، نام بانی، و در بعضی از جاها آیات قرآنی است.

در شبستان‌های جنوبی صحن اول و دوم بنا، دو محراب وجود دارد که به جز قسمت پایین آن‌ها مابقی قسمت‌ها تقریباً سالم باقی مانده‌اند. این دو محراب شباهت آشکاری با هم دارند، هر دوی آن‌ها مستطیل شکل و در داخل دیوار آجری تعبیه شده‌اند. هر دو دارای طاقی هلالی با قوس نیزه‌دار و یک حاشیه کتیبه‌دار به خط کوفی معقد می‌باشند. متن خط کوفی شامل آیات ۲۵۶ و ۲۵۵ سوره بقره (آیه‌الکرسی) است که در حاشیه محور محراب تکرار شده‌اند. همچنین بر پیشانی محراب‌ها به خط کوفی معقد بسیار زیبا که شاید نظیر آن در هیچ بنای سلجوقی دیگری وجود نداشته باشد عبارت شهادتین «لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» نوشته شده است.^{۲۰} (تصویر ۱۶)

۱۶- محراب رباط نیشابور.

۱۰۵- بلندی محراب ۶ متر و عرض آن ۳/۵ متر و عمق محراب ۱/۴۰ متر است. (علی سجادی، سیر تحول محراب‌ها، پیشین، ص ۱۳۰).

۱۰۶- آرتور ایهام پوپ، معماری ایران، پیشین، ص ۱۸۶.

۱۰۷- علی سجادی، سیر تحول محراب‌ها، پیشین، ص ۱۳۰.

۱۰۸- این رباط در هفتاد کیلومتری جنوب سرخس در راه قدیمی

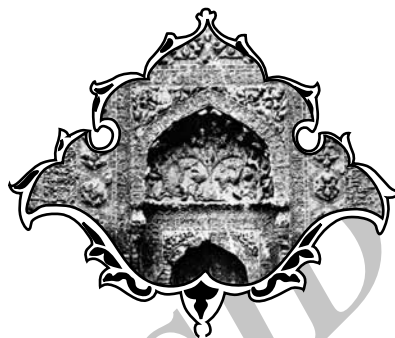
نیشابور به مرو قرار دارد. (آندر گدار، آثار ایران، ج ۲، پیشین، ص

۱۷۹).

۱۰۹- سید محسن حسینی، رباط شرف شهید: بنیاد پژوهش‌های اسلامی،

۱۳۷۹، ص ۱۱ و ۱۰.

۱۱۰- علی سجادی، سیر تحول محراب، پیشین، صص ۱۱-۱۲.

نتیجه‌گیری:

رشد خوشنویسی در دوران اسلامی را می‌توان در زمره مهم‌ترین شاخصه‌های هنر اسلامی دانست. این هنر زیبا که بر اساس الفبای عربی شکل گرفت، در طول سده‌های آغازین اسلام، در میان ملت‌های مسلمان از جمله ایرانیان انتشار یافت. هر چند به دلیل منع صورت‌نگاری در مکان‌های مذهبی، تصویر جاننداری به نمایش در نیامد. ولی خیال پردازانه‌ترین نقش‌ها؛ همراه با آیه‌های نویدبخش الهی، زینت بخش مقابر و مساجد شد.

نمود تزئینات خوشنویسی در مکان‌های مذهبی به صورت دیگری بود. در مکان‌های مذهبی از جمله مدارس، مساجد و مقابر، خط‌نوشته‌هایی از آیات قرآن کریم، با خط کوفی تزئینی و خط نسخ زینت‌بخش محراب‌ها و دیوارها شد. تزئینات کتیبه‌ای در آغاز با آجرهای پیش‌بر در اندازه‌ها و شکل‌های متفاوت انجام می‌شد. اما با وارد شدن خطوط نسخ، ریحان، ثلث و انواع خط‌های کوفی تزئینی به نگاره‌ها، کار با آجر مشکل شد. از این روی عنصر گچ به خدمت گرفته شد. گچ ماده‌ای ارزان است که به سرعت شکل می‌پذیرد. مهم‌تر از مهارت در عمل گچ‌کاری، طرح‌هایی است که به عنصر گچ خاصیتی کیمیایی می‌دهد. از این رو نقش‌های بدیع اسلیمی، هندسی و خط‌نگاره‌ها در محراب‌ها مورد استفاده قرار گرفت. از روی آثار باقی مانده از آن دوران می‌توان به وجود این اشتراکات فراوان پی برد.

با بررسی نمونه‌هایی از کتیبه‌های محراب‌های گچ‌بری دوره‌ی سلجوقی که در ایران باقی مانده، به نوع تزئینات و مضامین آن‌ها می‌توان دست یافت. اطراف و پیشانی محراب‌ها مزین به کتیبه‌هایی حاشیه‌ای است که بر زمینه‌های نقش‌های گل و بوته اسلیمی پدید آمده‌اند. متن کتیبه‌های محراب‌ها، بیشتر آیات قرآنی شامل آیاتی از سوره آل عمران است که در محراب مساجد اردستان، زواره، حیدریه قزوین و امامزاده کراربوزان و ری، وجود دارد. کتیبه‌ی آیاتی از سوره مومنین نیز در محراب مساجد اردستان و گلپایگان نوشته شده، آیاتی از سوره هود در محراب مساجد اردستان، میر نطنز، امامزاده کراربوزان دیده می‌شود. آیاتی از سوره اسراء نیز در محراب مساجد اردستان، زواره، آیاتی از سوره بنی‌اسرائیل در محراب مسجد میانده قمصر، آیاتی از سوره توبه در مسجد جامع زواره و برسیان، آیه ۵۶ سوره احزاب در مسجد ری، کتیبه‌ای شامل ۱۷ آیه سوره دهر و آیه‌ی ۳۰ فصلت در مقبره پیر حمزه سبزویش مشاهده می‌شود. به‌طور کلی سوره بقره و آل عمران (هر کدام در ۴ بنا)، آیات سوره مؤمنون (هر کدام در ۳ بنا)، آیات سوره اسراء، بنی‌اسرائیل و آیت الکرسی (هر کدام در ۲ بنا) و آیات سوره شورا، حج، ابراهیم، حجر، توبه، احزاب، مریم، دهر و فصلت که دارای مضامینی مشتعل بر برپایی و اهمیت نماز، اهمیت ساخت مسجد و محراب دارند، در محراب‌های این دوره کاربرد داشته‌اند. همچنین می‌توان احادیث ائمه، جملات شهادتین «لا اله الا الله و محمد رسول الله»، اسماء الله یا صفات الهی، تاریخ ساخت محراب یا نام بانی آن و گاهی اوقات نیز، اسامی بزرگان دین و یا وقف‌نامه را در کتیبه‌نگاری محراب‌های این دوره مشاهده نمود.

Archive of SID

فهرست تصاویر:

- تصویر ۱- کتیبه‌های پیشانی محراب مسجد جامع گلپایگان.
 - تصویر ۲- کتیبه‌های گچ‌بری‌های پایین محراب مسجد جامع گلپایگان.
 - تصویر ۳- محراب مسجد جامع اردستان، استان اصفهان منبع ۸، ص ۳۴.
 - تصویر ۴- محراب مسجد جامع زواره، استان اصفهان.
 - تصویر ۵- بخشی از کتیبه‌ی کناری محراب مسجد جامع برسیان، استان اصفهان.
 - تصویر ۶- محراب مسجد جامع برسیان، استان اصفهان.
 - تصویر ۷- محراب مسجد جامع میر نطنز.
 - تصویر ۸- کتیبه‌ی پیشانی محراب مسجد جامع نیریز، استان شیراز.
 - تصویر ۹- محراب مسجد جامع نیریز، استان شیراز.
 - تصویر ۱۰- محراب مسجد جامع قزوین، منبع ۳۲، ص ۳۰۵.
 - تصویر ۱۱- محراب مسجد حیدریه، استان قزوین، منبع ۳۲، ص ۳۱۶.
 - تصویر ۱۲- محراب مسجد ری، منبع ۲۲، ص ۱۱۴.
 - تصویر ۱۳- محراب امام‌زاده کرار بوزان، استان اصفهان، منبع ۲۲، ص ۱۲۲.
 - تصویر ۱۴- محراب پیر حمزه سبزی‌پوش، استان یزد، منبع ۳۲، ص ۳۹۱.
 - تصویر ۱۵- محراب گنبد علویان، استان همدان، منبع ۳۰، ص ۱۶۸.
 - تصویر ۱۶- محراب رباط شرف، نیشابور، منبع ۹، ص ۲۶۸.
- تصاویر ۱ الی ۹ با استفاده از آرشیو تصویری موسسه مطالعات هنر اسلامی تهیه شده است.

فهرست منابع:

- ۱- اتینگهاوزن، ر، هنر سامانی و غزنوی، یعقوب آژند، انتشارات مولی ۱۳۷۶.
- ۲- افشار، ایرج، یادگارهای یزد ج ۱، خاک یزد، انجمن آثار ملی ۱۳۴۸.
- ۳- بیات، عزیزالله، تاریخ مختصر ایران، تهران، دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷.
- ۴- پاک سرشت، مرتضی، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن کریم، انتشارات قدیانی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
- ۵- پوپ، آرتور اپهام، معماری ایران، غلامحسین صدری افشار، انتشارات اختران، چاپ هفتم، ۱۳۸۷.
- ۶- حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی ۱۳۷۹.
- ۷- حاج قاسمی، کامبیز، مساجد جامع، مجموعه گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، روزنه، ۱۳۸۳.
- ۸- حسینی، سید محسن، رباط شرف، مشهد: بنیان پژوهش‌های اسلامی ۱۳۷۹.
- ۹- خودداری‌نایینی، سعید و پاک‌نژاد، مهدی، بررسی تزیینات محراب‌های مسجد جامع ساوه، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ش ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، صص ۱۱۱-۱۱۲.
- ۱۰- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آتشکده اردستان، چاپ آتشکده، ۱۳۳۶.
- ۱۱- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲.
- ۱۲- زنده‌دل، حسن، مجموعه جامع ایرانگردی، استان اصفهان، قزوین و همدان، نشر ایران گردان، ۱۳۷۷.
- ۱۳- سجادی، علی، سیر تحول محراب، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ج ۱، ۱۳۷۵.
- ۱۴- سیمای میراث فرهنگی قزوین، میراث فرهنگی قزوین، ۱۳۸۲.
- ۱۵- شمیل، آنه ماری، خوشنویسی اسلامی، مهناز شایسته‌فر، دفتر مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱.
- ۱۶- صداقت، معصومه، مضامین مذهبی در خط‌نگاره‌های سنگ قبرها و محراب‌های موزه ملی ایران، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، صص ۹۶-۷۷.
- ۱۷- عقابی، محمد مهدی، دایره‌المعارف بناهای مذهبی ایران، تهران حوزه هنری تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹.
- ۱۸- قوچانی، عبدالله، بررسی کتیبه‌های مسجد جامع گلپایگان، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول ۱۳۸۲.
- ۱۹- کاتلی، مارگریتا، تاریخ هنر ایران، هنر سلجوقی و خوارزمی، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی، ج ۸، چاپ اول، ۱۳۷۶.
- ۲۰- کیانی، محمد یوسف، تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۶.
- ۲۱- گذار، آندره، آثار ایران، ابوالقاسم سروقد مقدم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ج ۲ و ۳ و ۴، چاپ پنجم ۱۳۸۷.
- ۲۲- گرومن، آدولف، منشاء و توسعه ابتدایی کوفی گل‌دار، مهناز شایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳.
- ۲۳- گلچینی از هنر دوران اسلامی، کاتولوگ موزه ملی ایران، ۱۳۵۷.
- ۲۴- مصطفوی، محمد تقی، آثار تاریخی همدان، بی نا، ۱۳۳۱.
- ۲۵- مکی‌نژاد، مهدی، تزیینات معماری، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۷.
- ۲۶- ملازاده، کاظم، دایره‌المعارف بناهای اسلامی: مساجد تاریخی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۹.
- ۲۷- ورجاوند، پرویز، تزیینات وابسته به معماری دوره اسلامی: آجرکاری، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۶.
- ۲۸- یوسف کیانی، محمد، هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، ۱۳۷۴.